

ДЖЕРЕЛА

DOI 10.33124/hsuf.2023.15.03

Роман Михальчук,*Рівненський державний гуманітарний університет**r.mykhalchuk@ukr.net**<https://orcid.org/0000-0001-9313-4830>*

СВІДЧЕННЯ ІСААКА РОЗЕНБЛАТА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ГОЛОКОСТУ ТА МІСЦЕВОЇ ІСТОРІЇ

Дедалі частіше науковці у своїх дослідженнях використовують не лише документальні архівні джерела, а й усні свідчення очевидців та учасників подій. Усна історія – це не нова галузь історичної науки, а нова методика – спосіб залучення до аналізу нової категорії джерел, поряд із писемними джерелами та матеріальними об'єктами. Головним предметом її вивчення є суб'єктивний досвід окремої людини. На сьогодні немає консенсусу щодо остаточної дефініції усної історії. Згідно з визначенням Асоціації усної історії (США), це ділянка досліджень та метод збирання та інтерпретації голосів і спогадів людей, груп й учасників подій минулого. Усна історія є найдавнішим способом історичного дослідження, що передувала писемності. Водночас за допомогою технічного прогресу, цифрових технологій XXI ст. вона стала одним із найсучасніших методів дослідження¹.

Усне свідчення, інтерв'ю як метод проведення наукових досліджень має низку переваг. Дослідження суб'єктивних усних джерел дає ключ для розуміння не лише історичного досвіду, а й відносин між сучасним та минулим, між спогадом та колективною ідентичністю, між індивідуальною та колективною пам'яттю. Саме в цьому полягає ключова особливість усної історії, її новаторство в контексті дослідження формування суспільної пам'яті². Як зазначає Тетяна Боряк, джерела усної історії виступають засобом подолання травми і, одночасно, олюднення та гуманізації минулого. Завдяки наданню переваги персональній історії над політичною до уваги дослідження

¹ Тетяна Пастушенко, «Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні», *Історія України* 17–18 (657–658) (2010): 10.

² Олександр Марущак, «Дослідження усної історії та пам'яті: "постпозитивістські" підходи», *Гілея* 43 (2011): 299–307.

потрапляють не державні інституції чи лідери, а конкретна людина як творець минулого³.

Впровадження в науковий обіг нових історичних документів — свідчень тих, хто пережив нацистську окупацію, — збагачує джерельну історичну базу дослідників, надає детальнішу інформацію про події того часу. Одними з найбільших архівосховищ усноісторичних джерел Голокосту є Інститут візуальної історії та освіти фонду ШОА університету Південної Каліфорнії (США) та наукова інституція Яхад-ін Унум у Парижі (Франція)⁴.

Провідним усноісторичним проектом збереження пам'яті про Голокост став проєкт відеосвідчень «Ті, що пережили Шоа», заснований С. Спілбергом 1994 р. У 1994–1999 рр. записувалися свідчення вцілілих у Голокості, а також спогади свідків, рятівників та інших жертв нацистських переслідувань. Більшість із них взято у євреїв, які були свідками Голокосту. З-понад 52 тисяч свідчень вони становлять 48 361. Також записано свідчення тих, хто надавав їм допомогу і рятував життя (1 115). Опитування проводилося в 56 країнах 32 мовами. На сайті Інституту можна переглянути детальний каталог відеосвідчень⁵.

В Україні фонд почав проводити опитування із жовтня 1996 р. Інтерв'ю, що стосуються подій на українських землях (у тому числі 3 423 — проведені в самій Україні), містять спогади євреїв, які пережили Голокост, ромів, свідків Іегови, яким загрожувало знищення, учасників визволення або свідків цих подій, політичних в'язнів, людей, які допомагали жертвам Голокосту й рятували їх від переслідування. У середньому кожне інтерв'ю триває 2,5 год.⁶ Відеосвідчення становлять велику цінність не лише для Holocaust Studies, а й для регіональних, краєзнавчих досліджень. Матеріали можна і слід використовувати для досліджень мікроісторії. Структура розповіді містить

³ Тетяна Боряк, «Усна історія Голодомору: до питання про інтерпретацію історичного джерела», *Рукописна та книжкова спадщина України: археограф. дослідж. унікальних арх. та бібл. фондів* 26 (2020): 280.

⁴ Зокрема, див.: Roman Mykhalchuk, «Holocaust oral history sources in the educational and scientific discourse (based on the sources of the Shoah Foundation of the University of Southern California and Yahad-In Unum in France)», In *International multidisciplinary scientific and practical Internet conference «Innovative projects and paradigms of international education»*, Georgia, Tbilisi; Ukraine, Kyiv, February 28 – March 1 (2023), 118–121.

⁵ Вебкаталог архіву візуальної історії Інституту фонду Шоа, див.: *USC Shoah Foundation. Visual History Archive*, дата звернення вересень 20, 2023, <http://vhaonline.usc.edu/biosearch/bioSearch.aspx>.

⁶ Анна Ленчовська, «Відеосвідчення Інституту Фонду Шоа як джерело до вивчення та викладання історії ромів України у період 1941–1944 рр.», *Голокост і сучасність* 2 (6) (2009): 119.

відомості про оповідача від його народження до моменту свідчення. Історична ретроспекція охоплює довоєнний, воєнний і повоєнний періоди. Наприкінці інтерв'ю респонденти демонстрували фото та документи, що підтверджували викладену розповідь. Великою перевагою відеосвідчення є можливість візуально сприймати, а відтак – аналізувати поведінку оповідача. Це дає змогу не лише вивчати факти та події, про які йдеться, а й фіксувати емоції (плач, сміх), психологічний стан респондента, його/її реакції на події, що інколи промовляє красномовніше за офіціоз та сухі слова.

Колекція фонду Шоа містить 16 відеосвідчень євреїв та неєвреїв – тих, хто їх рятував у Мізочі⁷, англійською, українською, російською,

⁷ Про Голокост в Мізочі можна дізнатися з: Роман Михальчук, *Мізоч: трагічні сторінки історії. 1939–1955* (Київ: Видавничий дім «Кондор», 2022); Роман Михальчук, «Заслужено життям», *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею* 7 (2009): 76–84; Роман Михальчук, «Трагедія мізоцьких євреїв в контексті Голокосту на Рівненщині», *Слов'янський вісник: зб. наук. пр. Рівненського ін-ту слов'янознавства Київ. славістичного ун-ту* 11, серія «Історичні та політичні науки» (2011): 96–100; Роман Михальчук, «Особливості політики Голокосту в південній Рівненщині (на прикладі Здолбунівського району)», *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту* 21 (2011): 304–315; Роман Михальчук, «Відеосвідчення Праведниці народів світу Марії Мосійчук як джерело вивчення Катастрофи та місцевої історії», *Голокост і сучасність* 2(10) (2011): 97–165; Роман Михальчук, «Голокост мізоцьких євреїв», *Гардаріка: матеріали Всеукр. конкурсу наук.-популяр. ст.*, ред. І. В. Постольник та ін. (Харків: Право, 2015), 136–147; Роман Михальчук, «Пам'ять про Мізоцьку Катастрофу», *Тези доповідей III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Політика вшанування пам'яті жертв геноцидів та масових убивств»*, Рівне, 19–20 травня 2016 р., дата звернення грудень 15, 2017, http://mnemonika.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/Myhalchuk_R.pdf; Роман Михальчук, «Нові свідчення про Голокост в Мізочі (за результатами усно історичного проекту у липні–серпні 2016 р.)», *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки РДГУ* 29 (2017): 265–274; Роман Михальчук, «Діяльність закордонних інституцій в контексті збереження пам'яті про Голокост у Мізочі», *Тези доповідей V всеукраїнської науково-практичної конференції «Конструктивне формування / коригування колективної пам'яті»*, Рівне, 11–12 травня 2018 р., дата звернення грудень 25, 2019, http://mnemonika.org.ua/wp-content/uploads/2018/07/Myhalchuk_R.pdf; Роман Михальчук, «Голокост в Мізочі», *Вікіпедія*, дата звернення вересень 20, 2023, https://uk.wikipedia.org/wiki/Голокост_у_Мізочі; Роман Михальчук, «Мемуари та усно-історичні свідчення євреїв як джерело вивчення історії Голокосту в Рівному», *Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України* 13 (2020): 15–19; Роман Михальчук, «Порятунок євреїв в Мізочі під час Голокосту у свідченнях жертв: відеоджерела Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США», *Пам'ять нетлінна: Голокост на теренах нашого краю. Науковий збірник «Велика Волинь»* 62 (2021): 226–238; Роман Михальчук, «Геноцид євреїв Західної Волині на прикладі містечка Мізоч в 1942 р.», *Intermarum: історія, політика, культура* 11 (2022); Роман Михальчук, «Становище євреїв в Мізоцькому гетто», *Zaporizhzhia Historical Review* 6(58) (2022): 209–229; Роман Михальчук, «“Я був гірше ніж собака і весь час питаю чому так”: становище євреїв у Мізочі під час Голокосту», *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 14 (2022): 58–100; Роман Михальчук, «Порятунок волинських євреїв під час Голокосту (на прикладі містечка Мізоч)», *Актуальні питання української та всесвітньої історії: минуле і сучасність: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, Рівне, 25 жовтня 2022 р. (Львів–Торунь: Liha-Pres, 2022), 22–25; Роман Михальчук, «Трава Голокосту у свідченнях жертв», *Актуальні проблеми вітчизняної та*

іспанською, португальською, чеською, польською мовами та івритом⁸. Одне з них про Праведницю народів світу Марію Слободюк (Мосійчук) транскрибовано та опубліковано автором⁹. В окремії статті коротко проаналізовано долі окремих мізоцьких євреїв на основі їхніх свідчень: Клер Борен, Еміля Голдбартена, Семена Велінгера, а також Ісаака Розенблата, про якого йдеться в цій публікації¹⁰.

Цей матеріал присвячений відеоінтерв'ю Ісаака Розенблата, яке було записано в м. Буенос-Айрес (Аргентина) 7 грудня 1997 р. Номер інтерв'ю: 38507. Інтерв'юер: Грасієла Лураті. На момент зйомки свідку було 67 років. Відеоінтерв'ю транскрибоване та перекладено з іспанської на українську мову¹¹. Транскрибовані та перекладені на українську мову з різних мов інтерв'ю – спогади євреїв Мізоча з архіву Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа (USC Shoah Foundation The Institute for Visual History and Education) – дають можливість реконструювати події геноциду та аналізувати події більш широко та різносторонньо. Одним з таких джерел є відеоінтерв'ю Ісаака Розенблата.

Ісаак Розенблат народився 8 квітня 1930 р. в м. Конське, що в провінції Кельце, Польща. Сім'я була віруючою, але не ортодоксальною, а також численною. «Нас було шестеро братів та сестер»¹², – зазначав Розенблат.

всесвітньої історії: зб. наук. пр. Рівн. держ. гуманіт. ун-ту 34 (2022): 62–68; Роман Мухальчук, «I wanted to avenge the spilled innocent jewish blood»: resistance of Mizoch jews during the Holocaust», *Етіпак* 4(40) (2022): 236–253; Роман Михальчук, «Методи порятунку мізоцьких євреїв під час Голокосту», *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»* 34, серія: Історичні науки (2023): 32–36; Роман Михальчук і Петро Долганов, «Єврею, ми тебе здамо, нам потрібен твій одяг»: пограбування євреїв Мізоча під час Голокосту», *Україна Модерна* 34 (2023): 166–221.

⁸ USC Shoah Foundation Institute Visual History Archive (USC SFI VHA), testimony № 38193 (Maria Moseichuk, Ukrainian); № 38669 (Nikolai Slobodiuk, Ukrainian); № 46431 (George Ganzberg, English); № 18572 (Clare Boren, English); № 7722 (Emil Goldbarten, English); № 17845 (Rachel Mosse, English); № 52998 (Jozeph Likwornik, English); № 37515 (Igor' Avananov, Russian); № 38542 (Elizaveta Palamarchuk, Russian); № 44509 (Semen Velinger, Russian); № 38507 (Isaac Rozenblat, Spanish); № 35066 (Bunia Finkiel, Portuguese); № 20499 (Ema Altrichterova, Czech); № 47229 (Jozef Stos, Polish); № 49034 (Rivah Bregnan, Hebrew); № 38537 (Me'ir Veltfroynd, Hebrew).

⁹ Михальчук, «Відеосвідчення Праведниці народів світу Марії Мосійчук», 97–165.

¹⁰ Михальчук, «Порятунок євреїв в Мізочі», 226–238.

¹¹ Цей транскрипт і переклад на українську мову відеоінтерв'ю Ісаака Розенблата Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США здійснений у рамках проекту «Мережа пам'яті» за підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини.

¹² Тут і далі усі цитати взяті з: USC SFI VHA, testimony № 38507 (Isaac Rozenblat).

Євреї в Конському проживали відносно спокійно, поки не розпочалася Друга світова війна. До міста переїхало багато німецьких євреїв. Одна така родина розмістилася в будинку дядька Ісаака. Тому з маленького віку він знав, що в Німеччині переслідували євреїв.

В їхньому місті бомбардували два заводи, тому деякий час вони переховувалися в лісі. Після повернення вирішили, що так жити небезпечно і наважилися переїхати на Схід. Спочатку вони поїхали в Пулави, а звідти – у Львів. Проте в місті вже було багато біженців і не було місця, де можна було б зупинитися. Їм порадили їхати далі і так вони потрапили в Рівне. Там вони опинилися в різних родинах, бо неможливо було прийняти разом усіх. Однак довго затриматися в Рівному теж не вдалося і вони переїхали в менше місто – Мізоч. Розенблат згадував:

Я пам'ятаю про те, що коли приїхав до цього міста, Мізоча, нас зустрічав рабин з помічником і повідомляв, куди мене треба було везти. Отже, ми приїхали до одного будинку, а тим часом інші візки привозили решту моєї родини в це місто, Мізоч. [...] Ми прибули до Мізоча, а потім потроху приєдналася решта моєї родини: мої брати, мої батьки, кожен привозив одного з членів родини, і там нас усіх зустрічали євреї і допомагали нам у пошуках житла. У нас не було нічого, тож тоді кожний нам приносив те, що міг, для наших побутових потреб, таким чином нам допомогли спочатку, коли ми приїхали до цього міста Мізоча.

У Мізочі проживали три найбільші національні групи: поляки, українці та євреї. Коли була встановлена німецька окупація, євреїв «закрили в гетто і спорудили барикади, аби не можна було пройти, усі повинні були жити в гетто. І почали працювати». Оскільки батько Ісаака не міг займатися комерцією, хлопець найнявся випасати корів у місцевої селянки за продукти харчування, коли мав змогу ще виходити з гетто. Його два брати Янкель та Лейбл працювали в гетто у єврея, який випікав хліб. Їхній дім був поза межами гетто, тож усій родині довелося перебраться з власного будинку в гетто, де вони проживали в тісноті в одній кімнаті.

Багато євреїв з околиць приїхали до Мізоча і розповідали про вбивства у своїх населених пунктах. Зокрема, двоюрідний брат Ісаака із Рівного під час ліквідації гетто зміг втекти (його врятував німець) і розповів йому про це, коли прибув до Мізоча:

Отож, ми прекрасно знали про те, що відбувалося навколо нас. [...] Ми прекрасно знали про ці чутки, ми добре знали про те, що було в Дубно, що було в Здолбунові також, усі ці містечка розташовувалися поряд. А про Рівне, скажімо, ми знали, що там ліквідували гетто.

Під час розгрому мізоцького гетто та опору євреїв¹³ усі розбіглися і сталося так, що родина роз'єдналася. Підпал та пожежа сприяли тому, що деякі євреї змогли вирватися з гетто, а деякі — заховатися. Ісаак Розенблат разом з іншими бранцями гетто заховалися на горіщі. Він згадував:

Це було маленьке горище, але там ми були один на одному. Неможливо було дихати, та люди на цьому горищі були один на одному. Потім ми почули, що прийшов поліцей, зайшов усередину і хапав усіх, хто був усередині. Крики, сльози, молитви, усе що завгодно можна було там почути, у той момент я чув увесь той розгартіяш, у цьому домі перебував також сам власник будинку, який був дуже кремезним чоловіком.

Через деякий час група євреїв вирішила покинути свою схованку в гетто. Однак знайти надійне місце переховування не вдалося — навпаки, Ісаака переслідували. Колишні друзі-пастухи, побачивши його, хотіли за винагороду передати поліцейським: «Єврею, ми тебе здамо, нам потрібен твій одяг, ми тебе здамо поліцаям». Вони його так побили, що, за свідченнями Розенבלата, він обмочився і ледве втік до знайомої селянки, в якій раніше пас худобу. Однак пастухи переслідували його і в цієї селянки, та вона його врятувала, відчинивши вікно, через яке він утік¹⁴.

Переслідування однолітками продовжувалося, доки Ісаак не опинився в сусідньому селі в чехів і заховався в сараї у діжці¹⁵. Господар виявив єврея, але не виказав переслідувачам, а Ісааку допоміг з їжею і порадою рятуватися в лісі.

По дорозі Розенблат зустрів чоловіка, який віз цукрові буряки на мізоцький цукрозавод (ім'я та національність не вказані). Це була перша людина, яка взяла його переховувати в сінниках разом зі свинями та коровами. Два дні чоловік приносив йому їжу, але коли про це стало відомо дружині, то ситуація змінилася. Те, що їхній син був поліцейським, змусило Ісаака піти від цього чоловіка. Господар дав йому в дорогу їжу, одяг і взуття, а його донька порадила йти до чеського поселення. У контексті цієї розповіді постають колізії родини в процесі порятунку, коли батько та донька — «за» порятунок жертви

¹³ Докладніше про опір євреїв під час розгрому мізоцького гетто див: Mikhalechuk, «I wanted to avenge the spilled innocent jewish blood», 236–253.

¹⁴ Михальчук, «Порятунок євреїв в Мізочі», 228.

¹⁵ Роман Михальчук, «(Не)вшанування рятівників: коли політична доцільність переважає здоровий глузд», *Historians*, травень 13, 2021, <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2856-roman-mikhalechuk-ne-vshanuvannya-ryativnikiv-koli-politichna-dotsilnist-perevazhae-zdorovij-gluzd#ftnref7>.

Голокосту, а інша половина сім'ї – мати та син – на протилежному боці.

Після цього стався випадок, через який Ісаак ледве не втратив життя. Місцевий житель зустрів його на дорозі і хотів привести в Мізоч, щоб здати окупантам. Ісаак згадував:

Його звали Шуляк, і він був дуже п'яним. Він схопив мене і почав бити так, що мені самому захотілося здатися німцям. Але він був таким, таким п'яним, він бив мене дуже сильно, так сильно, що я перестав дихати. Я був майже мертвим, весь у крові. А він штовхав мене ногами, він штовхав мене, щоб привести до цього села, тому що ми були поза його межами. Він бив мене до тих пір, поки сам не втомився і пішов. Я залишився на землі. А потім я почув, або нічого більш не чув, піднявся і пішов назад. Але я пам'ятаю, що був весь у крові, з усіх боків.

Цей випадок змусив Ісаака стати обережнішим. Відтепер він ходив навколо сіл, де були хати, тобто хуторами. Складнощі його побуту полягали в тому, що йому давали їсти, але не давали притулку. Розенблат згадував:

[...] Вони не запрошували мене додому, тому що боялися, і розповідали про те, що, коли хапали єврея у когось вдома, то їх вбивали. [...] Насправді, моєю метою була не їжа, а можливість трохи побути в теплому приміщенні і зберегти дешицю тепла.

Таким чином Ісаак переходив з одного села в інше, ночував у сінниках чужих хат. Усі локації перебування не пам'ятає, але в одному випадку згадував про с. Зелений Дуб¹⁶.

У спогадах Розенבלата описано кілька зустрічей з поліцейськими. Одного разу вони його переслідували, стріляли, але були п'яні, тому йому вдалося втекти. Іншого разу він зустрів поліцейського, який під прицілом рушниці вів знайомого єврея до Мізоча. Цей єврей також його впізнав, бо був другом його сім'ї, але нічого не сказав. Поряд їхав на возі українець, який бачив, що відбувається, але на нього поліцейському не доніс, а привіз Ісаака до лісу і дав йому їсти.

Згодом Розенблат зустрів польську родину, яка взяла його переховувати. Однак це був кінець 1943 р., коли міжнаціональні відносини між українцями та поляками були досить напруженими. Тож у період Волинської трагедії його рятівники – поляки – змушені були теж переховуватися. Розенблат згадував: «Уночі їх також переслідували, скажімо, так, як євреїв, українці до них погано ставилися»¹⁷. Наприкінці

¹⁶ Михальчук, «Порятунок євреїв в Мізочі», 229.

¹⁷ Михальчук, «(Не)вшанування рятівників».

1943 р. поляки виїхали із села в місто, чого він не міг зробити, адже його б відразу виявили.

Після цього Ісаак потрапив до лісу, де зустрів партизанів. Він чітко не пояснював, що це був за загін, але зазначав, що це були російські люди, які дезертирували з армії, щоб не потрапити до німців. Там він зустрів двоюрідного брата (Шошек Островецький). Проте, як зазначав Ісаак, «якщо у тебе не було зброї, вони тебе не приймали», тому люди, які були в лісі, не могли йти до них, але могли перебувати поряд. Згодом цей загін був розгромлений невідомими людьми¹⁸.

У свідченнях Розенблат згадував про українських хлопчиків на річці, які донесли на нього поліцейському, який привів його до комендатури¹⁹. Там його впізнали. Виявилось, що один з присутніх ходив разом з Ісааком до школи, тому під час допиту його не били і не ображали. Розенблат згадував:

Потім [до комендатури] прийшов один селянин, який дізнався про те, що в них був хлопчик. Оскільки обидва його сини брали участь у націоналістичному русі, він потребував кого-небудь, хто б йому допомагав по господарству, тому він попросив, щоб йому мене віддали. Було помітно, що я їм сподобався, цим націоналістам, і вони мене запитали, чи не хотів би я працювати у цього селянина. Я сказав їм, що так. Я пішов до нього, до цього селянина, він навчив мене орати землю конем. Туди німці не приходили.

Селянин був задоволений його роботою і хвалився знайомим:

Подивіться, як вмів орати цей єврейський хлопчик. Дивіться, як швидко він цьому навчився і як добре він це робить. Я тільки-но його навчив, і дивіться, як добре у нього виходить. Ми стільки часу витратили тут на віслюка і не змогли це зробити добре, а подивіться на нього, за один день він навчився орати в полі²⁰.

Селянин ставився до нього добре, піклувався, коли він захворів на тиф до самого одужання. Невдовзі прийшли радянські війська і таким чином Ісаак Розенблат пережив окупацію. Він виїхав у Польщу і планував потрапити в Палестину. Однак доля розпорядилася інакше — через Чехословаччину та Австрію він потрапив в Італію. Місце перебування в цій країні він описував із захватом:

Я не відчував, що мене переслідують, ніхто не знав, що я був євреєм. Я ходив з італійцями на танці, на концерти, у кіно. Я дуже подружився з італійськими хлопцями, і вони завжди мене запрошували

¹⁸ Михальчук, «Порятунок євреїв в Мізочі», 230.

¹⁹ Михальчук, «(Не)вшанування рятівників».

²⁰ Михальчук, «Порятунок євреїв в Мізочі», 230.

на танці, так було в маленьких містечках, біля Модени: одне містечко називалося Сан Дамазо, інше — Сан Донніно. Я завжди ходив з ними на ці танці, познайомився з місцевими італійськими дівчатами. Дійсно, там, в Італії, я можу сказати, що я реально вперше відчув себе вільним. Саме з того моменту в мене залишилось це прекрасне почуття відчувати себе вільним, вільним від забобонів, пов'язаних із тим, що я єврей або щось інше.

Однак його друг Маєр Фукс подав ідею поїхати в Америку заробити грошей і кораблем вони потрапили до Аргентини, де Ісаак одружився і заснував бізнес з Маєром Фуксом у текстильній галузі.

Останні рефлексії Ісаака Розенבלата в інтерв'ю пов'язані з пам'яттю про трагедію Голокосту:

Те, що я зараз хочу сказати людству, іншими словами, це, щоб ніколи більше не повторилося те, що трапилося. Щоб навіть найхижіший звір, якого можна собі уявити, не зміг би подумати, що може статися те, що було під час Другої світової війни. Катастрофа подібного масштабу. Не поважати однієї або іншої людини, не маючи жодної причини для того, щоб вбивати один одного. Не маючи жодної причини одним вбивати інших. Це не має жодного гуманного або негуманного пояснення. Я не можу дати вам це пояснення, я цього не розумію і ніколи не зрозумію до останніх днів мого життя. Як можна вбивати людей, не пояснивши яку-небудь причину? Вбивати літніх людей, чоловіків, жінок, дітей, вагітних жінок? Я цього не розумію, і ніколи в моєму житті не зможу це зрозуміти. Таким є моє послання для людей, які будуть мене слухати.

Загалом, історія Ісаака Розенבלата порушує багато суперечливих питань, часто дражливих у міжнаціональних контекстах. Проаналізовані свідчення Розенבלата показують, наскільки різними можуть бути долі євреїв під час Голокосту і які різноманітні лінії поведінки щодо них можуть застосовувати місцеві жителі, *bystanders*, часто не на користь жертв. Свідчення інституту візуальної історії та освіти фонду ШОА університету Південної Каліфорнії в США мають потужний потенціал у дослідженні Голокосту. У них наявна ексклюзивна інформація, яка не зустрічається в інших джерелах. Натомість розповіді та жертв дають можливість різносторонньо розкрити тему, однією з таких є історія Ісаака Розенבלата.

Представлене джерело, на жаль, значно перевищує норми публікації в журналі (близько 125 тис. знаків), тож його подано не повністю. Розповідається власне лише про події, які пережив герой розповіді, відколи потрапив з Польщі до Мізоча. У публікації упущено інформацію про дитинство та сім'ю, довоєнне становище Ісаака

Розенблата, його післявоєнну історію тощо. Наприкінці інтерв'ю подаються його рефлексії щодо пережитого, травму Голокосту, яка переслідувала його все життя. Текст представлений у редакції перекладача з іспанської мови на українську.

ІНТЕРВ'Ю²¹

І: 7 грудня 1997 року. Свідок: Ісаак Розенблат. Інтерв'юер: Грасієла Лураті. В місті Буенос Айрес, Аргентина. Іспанська мова. Мене звати Грасієла Лураті Л-У-Р-А-Т-І, сьогодні 7 грудня 1997 року. Я беру інтерв'ю у пана Ісаака Розенблата у місті Буенос Айрес, Аргентина. Назвіть Ваше ім'я.

Р: Мене звати Ісаак Розенблат, Р-О-З-Е-Н-Б-Л-А-Т.

І: Дата Вашого народження.

Р: Дата мого народження 08.04.1930.

І: Скільки Вам зараз років?

Р: Мені зараз 67 років.

І: В якому місті ви народилися?

Р: Я народився в місті Конське, що в провінції Кельце, Польща.

[...]

Я пам'ятаю про те, що коли приїхав до цього міста, Мізоча, нас зустрічав рабин з помічником і повідомляв, куди мене треба було везти. Отже, ми приїхали до одного будинку, а тим часом інші візки привозили решту моєї родини в це місто, Мізоч.

І: Хто керував містом Мізочем, хто був при владі в той час?

Р: У цей час дійсно керували поляки, які, скажімо, були в стані війни, і видавали накази насамперед, там, у Рівному, де ми розділися і де втратили вантажівку. Не знаю причини, з якої, можливо, вкрали вантажівку, я не пам'ятаю, або взяли її, щоб перевозити зброю в той час. Таким чином, ми залишилися без автомобіля. Ми прибули до Мізоча, а потім потроху приєдналася решта моєї родини: мої брати, мої батьки, кожен привозив одного з членів родини, і там нас усіх зустрічали євреї і допомагали нам у пошуках житла. У нас не було нічого, тож тоді кожний нам приносив те, що міг для наших побутових потреб, таким чином нам допомогли спочатку, коли ми приїхали до цього міста Мізоча. Тим часом, я думаю, що це було напередодні Нового року або чогось подібного, з огляду на те, що мій тато був Хазаном, я пам'ятаю, що за той невеликий проміжок часу, коли ми там перебували, його запрошували на молитву, скажімо, йому була надана честь молитися в цій Бейс-Медреш. Таким чином, він проводив

²¹ USC SFI VHA, testimony № 38507 (Isaac Rozenblat).

церемонії, а я, мій старший брат і ще один найменший брат, ми усі співали в хорі під час молитви. У нього був такий успіх від цього співу, що люди переказували з уст в уста, і наступного дня не можна було зайти до Бейс-Медреш, щоб послухати, як співає мій тато, як він проводить церемонію, під час, як це сказати, молитви. А потім по trochu наше життя почало налагоджуватися, а тим часом прийшли росіяни.

I: На цьому зупинимося, щоб поміняти касету.

Name File: 38507.002

I: Касета номер два, Ісаак Розенблат. Ви нам розказували про прихід росіян до Мізоча. Як це було?

P: Добре, прихід росіян до Мізоча був таким: мені здається, що його святкували. Тому що мій старший брат, який був прихильником соціалізму, так кричав від захвату, що аж захрип, скажімо, коли прийшли росіяни. Це було не так з боку мого тата, решти родини і решти друзів. У мого брата була своя група людей. Життя в Мізочі було, — я не знаю як, але більшість людей, які тікали з нашого міста Конське, а потім усі перебували в Рівному разом у вантажівці, усі вони прибули до Мізоча. Можна сказати, що в Мізочі сформувалась своєрідна колонія євреїв з міста Конське. Люди, з якими я був знайомий, скажімо, які були друзями мого тата, усі чотири родини, з якими ми їхали разом у вантажівці, а також інші люди, які тікали звідти. Отже, прибули росіяни, а з часом я почав ходити до української школи, де вивчав українську мову, навчився читати і писати в цей проміжок часу, що продовжувався недовго, але я точно не пам'ятаю скільки. Аби утримати родину, мій тато почав займатися комерцією, але це було заборонено росіянами. Наскільки я пам'ятаю, він торгував дріжджами. Дріжджі були дуже цінним товаром, тому що українцям були потрібні для приготування горілки, яку вони пили. І цей товар був їм потрібен, він мав дуже великий попит і його не вистачало. Отже, як би це сказати сучасною мовою, це називається контрабанда, і він, скажімо, діставав ці дріжджі з одного з міст Галичини, здається, воно називалося Станіслав (Івано-Франківськ), якщо я не помиляюся, де розташований завод з їх виготовлення. І привозив їх контрабандою, у потягах, до цього міста і перепродавав їх. Це продовжувалося до тих пір, доки його не схопили. Його схопили і посадили у в'язницю. Тоді, я пам'ятаю, що моя мама й усі ми пішли до суду, аби допомогти йому, і цілком випадково головою суду був росіянин, але це був російський єврей. Отже, питання про нас, пройшло досить багато часу, який він провів у в'язниці, і нам вдалося його витягти. Але ж він не вмів робити

більш нічого, крім цього, і знову розпочав те ж саме. Питання було в тому, що більш його не спіймали, тому що він став вже досвідченим і робив все, аби його не схопили, і ми, скажімо, продовжували жити в такий спосіб. Інші родини також були дуже обережними, це були друзі мого тата, більшість з них працювала там. У цьому місті Мізочі був цукровий завод, я пам'ятаю, що він розташований дуже близько біля озера, я пам'ятаю, що це був великий завод, який виробляв цукор з буряків. Тоді, скажімо, цей Вівальський, який був Паном, там, ще в Польщі, дуже багатим, він пішов працювати водієм, ось і все. Я пам'ятаю також, що мій старший брат ще з одним хлопцем з міста Конське пішли туди і організували щось подібне до колгоспу, тобто вони всі працювали разом із цією групою. І вони працювали на цьому заводі, тому що він пішов з нашої родини жити окремо з людьми із цього колгоспу. А я вивчав цікаві предмети, мені усього вистачало, я навчався, а ми жили, — звичайно, по суботах і п'ятницях ми завжди ходили, скажімо, молитися, як це було прийнято, а коли приходили опівдні, співали опівдні, після обіду. І життя продовжувалося таким чином увесь цей час, без особливих новин, наскільки я пам'ятаю. А потім почалася війна між росіянами і німцями.

І: Якими були відносини з українцями?

Р: Насправді. Я нічого не пам'ятаю, тому що ми влаштувалися і мешкали в будинку одного єврея, прізвище якого також було Мізоч, яке звучало так само, як назва міста, щось більш-менш подібне, його так називали там, і ми жили в цьому домі з його родиною. Я знаю, що ми платили оренду, не знаю, яким чином, але ми платили і нічого більшого. Ми жили в цьому домі, скажімо, не траплялося нічого надзвичайного, взагалі, жили нормальним життям. Я вчився, мій брат працював на цьому заводі, а мій батько, скажімо, купував і продавав ці дріжджі. І таким чином, скажімо, продовжувалося життя, доки не розпочалася війна з німцями.

І: Ви особисто спостерігали які-небудь прояви антисемітизму в той час?

Р: Антисемітизм був присутнім там, у Мізочі, ось я пам'ятаю один випадок, — наприклад, місце, де я мешкав, розташовувалося на пагорбі, а внизу була вулиця. І якраз у той момент проходив католицький священник, а українські хлопчачки досить погано з ним поводитися. Вони співали некрасивих пісень, спрямованих проти поляків і євреїв. Це було, скажімо, проявом того, що український націоналізм у той час був дуже сильним, і насамперед був направлений проти євреїв, а тоді вже проти поляків, яким також діставалося там,

у цій місцевості. Про антисемітизм у той час я більш нічого такого не пам'ятаю.

І: З ваших менших братів або сестер хтось народився в цей період?

Р: Ні, ні, ні, ні. Усі, хто приїхав, скажімо, всі народилися в Польщі в місті Конське. У цей період ніхто не народився, скажімо, в Україні, нічого подібного. Усі були маленькими, мої брати могли би вишукуватися, як на сходах один за одним.

І: Скільки років було найменшій дитині в той час?

Р: Їй могло бути..., подивимося, мені тоді було дев'ять років, – припустімо, що в той час моїм братам і сестрам було десять, вісім, п'ять або шість років найменшій сестрі, щось таке.

І: Яким був будинок у Мізочі, де ви жили?

Р: Будинок у Мізочі складався з двох спальних кімнат і кухні. Це все, що я пам'ятаю. А там, всередині, скажімо, у цьому домі, де ми жили, був завод, де мололи мак, туди селяни привозили мак, щоб перемолоти його і таким чином отримували олію. А потім, я пам'ятаю, що ми їли щось таке чорного кольору, скажімо, те, що залишалося від перемелювання маку. Я не пам'ятаю, як воно називалася, але пам'ятаю, що на цьому заводі, у домі, де ми жили, були дуже добрі люди. Цей чоловік, цей Мізоч був дуже гарною людиною, і мав цей маленький завод, куди селяни привозили це. А після того як його перемелювали, отримували олію.

І: Чи могли ви тоді вживати кошерну їжу?

Р: Так, ми тоді ще могли, так, могли їсти щось з кошерної їжі. Наскільки я пам'ятаю, до останнього моменту, ми ніколи не їли, наприклад, свинину, її ніколи не було в нашому домі. До останнього моменту, скажімо, ніколи не було. Потім, так, ми вживали кошерне м'ясо, а, може й некошерне, цього я не можу сказати, тому що в той час я був маленьким, що я міг тоді знати?

І: У період, коли ви жили при комуністичному режимі, якою була якість їжі, яку ви отримували?

Р: Ми не голодували, їли, жили... Як казав мій тато, який був комерсантом, доводилося виживати. Це означає, що робітник ніколи не залишить роботу з причини, що не вміє це робити, а для батька тільки комерція завжди була його заробітком. У нас завжди все було. Життя там продовжувалося нормально, я ходив до школи і нічого більше.

І: Яким був прихід німців?

Р: Прихід німців я не пам'ятаю, тому що був малим, але він був схожим на той час, коли поляки тікали від німців. І росіяни також тікали і кидали зброю. Тому що Мізоч був тут, а Острогоз там, і я вже чув,

що німці були там, а росіяни тут, тобто це означає, що вони тут, – так я розумів. Отже, по дорозі вони кидали всю зброю, аби втекти, деяким вдалося втекти, а інші пішли до лісу і навіть залишилися там. Дуже мало. Але більшість потрапила в полон («плен»), тобто потрапили в полон, це означає, як це сказати, полон («плен»), іншими словами, їх схопили німці. Вони потрапили в полон не як дезертири, а тому що їх схопили і вони не могли втекти. Вони потрапили в полон і прийшли німці. А потім, коли прийшли німці, досить тривалий час ми, скажімо, були вільними, тоді ще не було створено гетто або щось подібне. А потім, із часом, ми вже почули, що, наприклад, у Дубно, яке розташовувалося недалеко, Острозі, Кременеці, Рівному були створені гетто для євреїв, їх туди розміщали. А Мізоч залишився, скажімо, ще вільним, там не було гетто. Це відповідає тому, що я пам'ятаю. Розповідали, наскільки я пам'ятаю, так, розповідали, що це було одне з останніх міст, де не було гетто. Але пізніше вийшов наказ, згідно з яким ми повинні були всі йти до гетто, тобто місто розділили на частини, в одній з яких був храм, скажімо, Шуль і Бейс-Медреш, з цього великого кварталу зробили, скажімо, одну частину. Словом, місто розділили на арійську зону і єврейську зону. І там нас закрили в гетто і спорудили барикади, аби не можна було пройти, усі повинні були жити в гетто. І почали працювати. У той час я був..., – мій тато вже не міг займатися комерцією, тобто він вже не міг більше торгувати. Я не знаю, як вчинив мій тато, чи дозволили йому працювати в іншому місці. Я пішов, скажімо, до одного з найближчих сіл, щоб подивитися, яку роботу можна було б знайти, і там була одна вдова, яка мене взяла за пастушка, аби пасти корів. Гадаю, що в неї було три або чотири корови. Мабуть, в неї було три корови. Отже, я мав вранці йти – я міг виходити з гетто, і вести корів на пасовище за селом, де, я, скажімо, їх там пас. Саме на той час, я пам'ятаю, що збирали всю пшеницю, і я повинен був водити корів, скажімо, на те місце, яке залишилося після збору пшениці, куди вони заходили і для них там було багато їжі. А вона завжди мені говорила, що вони також знали, про те, що вбивають у Здолбунові, що вбивають у Дубно, що вбивають у Рівному. Вони вже знали про те, що відбувалося. Селянка завжди мені казала: «Дивися, якщо щось трапиться, ти знаєш, тікай сюди, я тебе сховаю». І добре, маленький хлопчик завжди вірить у ці речі, коли йому про це кажуть таким чином. Отже, я працював у неї, а вона давала мені їжу, яку я приносив додому. А два моїх брати, що були меншими за мене, які в мене були у той час, мені тоді було дванадцять років. І мій молодший брат, якому могло бути десять чи одинадцять

років, Янкель, а також був Лейбел, що йшов за ним. Ми були в гетто, і вони пішли працювати до єврея, який випікав хліб. А потім цей хліб видавали за картками, цей хліб повинен був видаватися за картками, давали хліб тому, хто приносив цю картку. І мій брат працював у цього пекаря. Потім я розкажу, який зв'язок існує між цим пекарем і що він мені сказав, коли я його зустрів. Отже, таким чином, життя продовжувалося, до того часу, коли... Я завжди ходив до села, в якому, скажімо, у мене, як то кажуть, з'явилися друзі – інші пастушки, хлопчики, які разом зі мною пасли худобу. Там ми розмовляли про все потроху. До тих пір, коли вони не дали мені, але серед дітей це буває інакше. Отже, скажімо, до того часу, коли одного дня...

І: Вам довелося переїхати, коли було створено гетто, чи ви залишилися?

Р: Усі євреї поїхали в гетто, не залишилося нікого за межами гетто.

І: Але будинок, в якому ви мешкали спочатку, він був за межами гетто, або ви повинні були переїхати?

Р: Він був за межами гетто, де мешкав цей, з родини Мізоч, він був за межами гетто, і ми повинні були поїхати і цей чоловік також мав поїхати зі свого дому, який він надавав нам в оренду, мав бути всередині гетто.

І: А яким був новий дім, який вам виділили в гетто?

Р: Це була одна кімната, де ми були на голові один у одного. Я точно не пам'ятаю, як, але знаю, що це була одна кімната, де ми жили всі разом у цій кімнаті.

І: А вода, ви мали її шукати на вулиці?

Р: Вода була, мені здається, був резервуар, але там не було гарячої води. З цього резервуару ми носили воду додому.

І: А туалети?

Р: Вони були спільними. Це означає, що багато сімей користувалися тим самим туалетом.

І: Ваш брат продовжував жити з вами чи жив окремо?

Р: Мій старший брат повернувся до нас, скажімо, але ходив працювати на цей завод. Скажімо, вранці він ходив на завод, а увечері повинен був повертатися ночувати сюди.

І: Яким чином можна було вийти з гетто? У вас була яка-небудь ідентифікація?

Р: Я не пригадую. Тому що, оскільки я був маленьким, міг пролізти через будь-яку шпарину, пролізав і виходив. Але точно не пам'ятаю. Мені здається, що були перепустки, скажімо, біля виходу. Я точно не пам'ятаю, як це було.

І: Ви не виходили через вхід, де була охорона гетто?

Р: Ні, я виходив у будь-якому місці, через будь-який отвір виходив і заходив.

І: Ви мали носити Зірку Давида?

Р: Так, мали носити Зірку Давида. Я не знаю про це.

І: Чому?

Р: Я її не носив, тому що я був маленьким, і я не знаю, як це було, я її не носив. Але залишалось дуже мало часу до того, як вони ввели, скажімо, — як оточили гетто, коли зробили з гетто, — воно існувало недовго, тому що його дуже швидко ліквідували.

І: У вас були продовольчі картки?

Р: Продовольчі картки, так, були продовольчі картки, так, були картки на все, я пам'ятаю.

І: На що ви мали право із цими картками, якщо пам'ятаєте?

Р: Не знаю. Знаю тільки, що були шалені черги за хлібом або за чимось іншим, я не пам'ятаю, тому що не купував ці речі. Знаю, що були великі черги, скажімо, включаючи сварки через ці картки.

І: Ви голодували в той час?

Р: Ні, я не голодував, тому що завжди приносив щось із села. Коли я йшов, ця жінка завжди мені давала що-небудь із собою додому. Отже, я думаю, що особисто я, не пам'ятаю, щоб голодував. А про інших братів, не дуже це пам'ятаю, скажімо, як це було. Але я думаю, що той, що працював у пекарні, приносив трохи хліба, а я приносив дещо із села, і отже, кожний з нас приносив що-небудь додому, таким чином ми змогли вижити, тобто ми не помирали з голоду. І це продовжувалося до того часу, коли одного дня не закрили гетто.

І: Як це було?

Р: Отже, ми прокинулися вранці і побачили, що щось відбувається, тому що побачили багато поліцаїв, що прибули, скажімо, з найближчих сіл, ми зрозуміли, що щось не так. Але я думаю, що люди тоді..., я не знаю, не було жодного розпорядження, не було жодного розпорядження. Не було жодної людини, яка могла б пояснити, а також нікого, хто б міг протистояти.

І: У місті був Юденрат (Єврейська Рада)?

Р: У місті був Юденрат. На жаль, я пам'ятаю, що керівником Юденрату, оскільки ви мене про це запитали, був дехто Кроненблум, який був сином того власника заводу в нашому місті, і його зробили, скажімо, комендантом Юденрату в Мізочі. Ми всі його ненавиділи, це я добре пам'ятаю. Він був доволі освіченим типом, володів німецькою мовою, звісно, не за ці речі, але ж його призначили керівником.

Але наскільки я розумію, він не був зобов'язаний погоджуватися із цим, як казали у мене вдома, він не мав погоджуватися, скажімо, бути керівником Юденрату там, і так далі і тому подібне. І його ми всі ненавиділи. Я пам'ятаю, що в той час всі його ненавиділи.

І: Ви казали, що приїхали поліцаї? Це були українські поліцаї?

Р: Так, ті, що приїхали, були всі поліцаї з найближчих сіл. Ми бачили, що вони приїхали на возах, озброєні. Отож, було видно, що вони приїхали, тому що в маленьких містечках відразу можна помітити, а це було не велике місто, а маленьке містечко. Тоді було видно, що приїхало багато поліцаїв. Можна було звернути увагу на те, що приїхало занадто багато поліцаїв. Ви мене розумієте? І оскільки ми вже чули про ліквідацію гетто тут або про те, що залишили гетто там. Тим часом про цю деталь я також хочу розказати вам, що мій двоюрідний брат, який був у Рівному, під час ліквідації гетто зміг втекти, тому що його врятував один німець. Оскільки мій брат трохи розмовляв німецькою мовою, він заприятелював з ним, а той відчував до нього певну симпатію, і коли йому сказали, що будуть ліквідувати гетто, він повідомив йому, щоб він тікав. І він сховався і прийшов. А потім, коли прибув до цього міста Мізоча, розповів про те, що сталося. Отож, ми прекрасно знали про те, що відбувалося навколо нас.

І: Що він розповідав?

Р: Він розказував про те, що євреїв хапали і зачиняли в гетто і вивозили їх. Він не знав, куди їх вивозили, тому що втік. Потім, далі я вам розповім про те, як я з ним зустрівся ще одного разу, коли він був у партизанах, цей самий двоюрідний брат.

І: Ходили чутки про те, що вбивають людей?

Р: Так, звісно. Ми прекрасно знали про ці чутки, ми добре знали про те, що було в Дубно, що було в Здолбунові також, усі ці містечка розташовувалися поряд. А про Рівне, скажімо, ми знали, що там ліквідували гетто. Як я вже вам казав раніше, із цих чуток я дізнався про те, що це було одним з останніх гетто на Волині, скажімо, у цій частині. Я не знаю, чи то була правда, чи брехня, але я кажу про те, що чув у той час. І тоді все це сталося, вони прийшли і закрили гетто. Коли зачиняли гетто, було чути крики, розпочалася метушня, були сльози, були люди. Я був разом зі своєю мамою. Багато будинків, де жили євреї, підпалили в Мізочі, скажімо, усередині гетто. Підпалили будинки тих, хто був власником будинків, не знаю скільки, але знаю, що підпалили. А потім розпочалася плутанина, я був в останній момент, про що я пам'ятаю, я був з мамою та іншими своїми братами і сестрами, меншими за мене.

І: А ваш тато?

Р: Мого тата не було з нами, тому що всі розбігалися, хто куди міг. Тобто ми розділилися в той час. Ось чому я кажу, що це був останній момент, який я запам'ятав, — про свою маму.

І: Цього дня ваш тато пішов на роботу?

Р: Ні, ні, ні, усі були в гетто, тому що його закрили на світанку. Тобто його закрили вночі, щоб вранці ніхто не зміг вийти. Вже вранці ніхто не міг вийти, тому що не дозволяли виходити більш нікому. Отже, тоді ми зрозуміли, що щось повинно трапитися.

І: Ви не пам'ятаєте, що сталося з вашим татом?

Р: Ні, тому що мій тато пішов сам, окремо від нас і мій старший брат також пішов сам, тобто кожний з них біг в інший бік. І ми залишилися, скажімо, мама з нами, тобто трьома братами та двома меншими сестрами, які були разом з мамою.

І: І як це може бути, що ваш тато залишив маму саму?

Р: Річ не в тім, що в той час він залишив маму саму, а в тому, ви розумієте чому. Він вийшов послухати одну групу людей, іншу групу. І останнє, що я пам'ятаю, що тато був разом з нами. Справа у тім, що, можливо, він хотів насамперед почути, де можна сховатися і що можна зробити, а тим часом мій брат зник, а я залишався зі своєю мамою. В останній момент моя мама сказала: «Тікай, нехай хоч, скажімо, один з нас, принаймні, хтось з нас залишиться живим». Це були останні слова, які я почув від своєї мами. Отже, я почав тікати. Я почав бігти, не знаю, куди, але біг. Тим часом я побачив, що люди заходять в якийсь будинок і я побіг за ними. Я побіг за ними і побачив барак, в якому було горище зі сходами. Я бачив, що вони підіймалися нагору і я прослідував за ними. Коли я піднявся туди, на горище, там було, як я вам пояснив раніше, щось на кшталт бараку. Отже, коли я підіймався на горище, припустімо, що це було горище, і там, де закінчувалося горище, зверху була черепиця. Коли підіймаєшся нагору, що там можна побачити? Горище там закінчується. Виходить, що там, де було горище, знімали черепицю, пару плиток і ховалися під нею. Отож, я також заховався за ними. Але мені не дозволяли входити, і я почав кричати, тоді мені дозволили увійти. І коли я зайшов туди, там було повно людей, один на одному.

І: Скільки ж там могло бути людей?

Р: Не знаю, але було дуже багато людей. Це було маленьке горище, але там ми були один на одному. Неможливо було дихати, та люди на цьому горищі були один на одному. Потім ми почули, що прийшов поліцей, зайшов усередину і хапав усіх, хто був усередині. Крики,

сльози, молитви, усе що завгодно можна було там почути, у той момент я чув увесь той розгардіяш, у цьому домі перебував також сам власник будинку, який був дуже кремезним чоловіком. Разом з нами, на горищі, також був його син. Але ж цей чоловік був дуже кремезним і старим, отже, що з ним зробили? На горищі його засунули в бочку, як це називається? У діжку. Накрили його і залишили там, всередині. А потім його зловив поліцей, змусив його спуститися зі сходів, і як тільки витягли його з дому, а він ледве міг ходити, його вбили там же на місці. Здається, що його сину зробилося дуже зле, я не знаю, що саме трапалося, але знаю, що піднялися за ним нагору, я не знаю, чи вдавили його, чи зробили з ним щось інше. Річ у тім, що я потім не чув більш нічого про нього. І там ми були приблизно два дні, або менше, думаю, що два дні і дві ночі і ще один день, а на третю ніч, за спільною згодою, більшість вирішила піти, тому що в нас не було води, вибачте за вислів, всі там справляли свої потреби, це було жакливо. А на третю ніч, у проміжок часу, коли, скажімо, забирали цих людей, прийшли українці до будинків, щоб вкрасти, забрати з дому все, що можна було забрати, одним словом, вони штурмували будинки і забирали всі речі. І все це, можна було почути все це, перебуваючи на горищі будинку, звідки було чутно все, що відбувалося внизу. Отже, до третьої ночі, було... там, нагорі, на горищі, шукали, але нічого не знайшли, тому що було неможливо уявити собі, що, скажімо, там, за межами горища, хтось ще може бути. Отож, на третю ніч ми почали спускатися, не знаю, як, але я спускався за цими людьми. Але коли я опинився внизу, не побачив більш нікого, я залишився сам.

І: Це було вночі?

Р: Так, скоріше сказати, вже на світанку. Коли зовні не було чути жодного звуку, жодного подуву, нічого, ми почали спускатися із цього горища. Але наприкінці я дізнався, що залишилося кілька людей, яких наступного дня схопили, але більшість змогла втекти. Коли я спустився, скажімо, коли я спустився з горища, не зустрів жодної людини. Не знаю, як це сталося, немов би завдяки мистецтву магії, було темно, а вони зникли, я нікого більш не побачив. Отже, я вийшов і побіг за межі міста.

І: Куди?

Р: У напрямку до сіл. Я знав, що за містом були села, тож я вирішив, що маю йти далі, залишивши позаду ці села. Отож, я це... Я біг, біг, біг до села, де пас корів. Тоді, у той час, збирали, як це сказати? Коли збирають кукурудзу, тому що там було багато кукурудзи і пшениці. Ні, це була пшениця, а не кукурудза. Вони збирали її докупити,

ось так, як це називається? У такі «букети» (снопи), робили копиці і залишали сушити. А коли я прибіг вже на світанку, я схопив і відкрив одну копицю і заліз всередину, де, скажімо, вони стояли, тому що їх залишили сушити, ось такі копиці. Я сховався всередині. І чекав увесь ранок, коли придуть пастушки. Я гадав, що зважаючи на те, що ми були друзями, вони мені допоможуть у тому або іншому. Але яка там допомога? Вони почали мене бити і казали: «Єврею, ми тебе здамо, нам потрібен твій одяг, ми тебе здамо поліцаям». Отже, я почав бігти, вибачте, вони мене так побили, що я обмочився від такого побиття. Я біг дуже швидко і добіг до села і увійшов до цієї жінки. Перше, що вона зробила, коли я прийшов до неї додому, — я знаю, що від мене йшов дуже поганий запах, але перше, що вона зробила, вона мене обшукала. Чому вона мене обшукала? Вона мене обшукала, щоб подивитися, чи немає у мене сірників, чи не збирався я підпалити дім. Вона боялася, тому що євреї підпалювали будинки, вони боялися, оскільки говорили, що євреї, які залишилися в живих, будуть палити їх будинки.

І: Зараз поміняємо касету.

Name File: 38507.003

І: Касета номер три, Ісаак Розенблат. Ви нам розповідали про те, як ви прийшли до цієї селянки?

Р: Отже, я розповідав вам, що коли прийшов до хати цієї селянки, вона мене обшукала, щоб подивитися чи не було у мене сірників, тому що, як я вам вже говорив раніше, що люди думали, що буцімто євреї спалили частину міста. Тоді вона мене обшукала, а від мене йшов поганий запах, і вона відійшла. Але тим часом прибігли два хлопці, які вже були біля дому, і вимагали, щоб я вийшов. Отож, вона схопила мене, відчинила вікно, що було позаду, і сказала мені, щоб я вистрибнув у вікно, схопила мене, коли я був трохи далі від неї, вона сказала, щоб я тікав через вікно, і я вистрибнув через вікно. Це означає, що вона, у відповідний момент, скажімо, захищала мене, тому що, якби не вона, інші б здали мене відразу. У цьому випадку вона сказала мені: «Краще буде тікати через вікно». Як тільки я трохи віддалився, вона сказала хлопцям, що євреї втік. Тоді хлопці, що йшли за мною, побігли, переслідуючи мене, кидали каміння здалеку, але це каміння до мене не долітало. Потім я добіг до річки, не те щоб то була річка, а просто, як це сказати, — брід. Брід, але досить широкий. А може це була річка, я так вважаю. Тому що далі був міст, великий міст. Отже, ця ріка, я вже знав, що це була ріка, яку я не зможу перейти, тому

що були хвилі, а я не вмів плавати. Але все одно, я кинувся у воду і не знаю яким чином, махаючи руками і ногами ось так, я переплив річку. А це було вже восени, було холодно, чому я це кажу. Я думаю, що загубив туфлі, тому що ми носили такі туфлі, які я зараз ношу тут, це було незвично носити там таке взуття, тому що більшість носила чоботи або щось таке. Хто міг носити туфлі, адже це було розкішшю. І я тікав і біг, а вони бігли за мною, а потім пішли на міст, який розташовувався досить далеко, а вони побігли за міст, щоб наздогнати і знайти мене. Але, через річку з боку села, звідки я тікав, на іншому боці річки, було інше село, точніше сказати навіть не село, а окремі хати, де мешкали чехи або чехословаки, щось у цьому роді. І я сховався в сараї. Здається, що якийсь чоловік мене помітив. Я сховався у діжці. Здається, що цей чоловік мене помітив і закрив діжку. Коли хлопці прийшли мене шукати, до того як піти, один сказав: «Давайте пошукаємо його всередині!» Якщо ви так кажете, ну, то, заходьте всередину. Вони шукали, шукали і, звісно, не знайшли. Тоді він сказав: «Як на мене, то він втік он туди, тому що знайшов дорогу і пішов». Річ у тім, що хлопці, які прийшли мене шукати, пішли, а він мене залишив на цілий день всередині діжки. Вночі він прийшов, відкрив діжку, приніс мені їжу і сказав: «Ти повинен піти туди. Йди туди, до лісу, де є багато дерев». Оскільки в мене була їжа, я пам'ятаю, то я вирішив сховатися і пішов в інший бік, сховався там, де були чагарники, спав під відкритим небом, до того ж було дуже холодно, а я був босоніж. Я сховався, не знаю як, але взяв і сховався, я йшов, йшов, йшов, до того моменту, поки не відчув, що був голодний. Тоді, точно в цей момент, на дорозі я побачив кремезного чоловіка, вже старенького, який віз ці, з яких роблять цукор, як вони називаються? Буряки, тобто цукрові буряки. Він віз їх, тоді я наблизився і попросив їжі, він дав мені трохи поїсти і сказав мені: «Дивися, йди і сховайся в чагарниках. А на зворотному шляху я заберу тебе додому». Маленький хлопчик вірить у те, що йому кажуть, але з острахом. Отже, я не сховався в цих чагарниках, я пішов ховатися в інших. Тоді він повернувся і почав свистіти — він казав, що буде свистіти. Там був ще один шлях, донизу, а нагорі були чагарники. Я спустився, потім сів на його воза, він поїхав, накрив мене і привіз додому, скажімо, вже пізно вночі. Коли ми приїхали пізно вночі, там, поблизу, скажімо, були сараї, а біля сараїв так звані сінники, де було багато соломи. А цю солому використовували, скажімо, для того, щоб обладнати місце, де сплять свині або корови, всередині хліву. Справа в тім, що він не дозволив мені заходити до хати, але сказав мені, щоб я підняв солому, зробив

отвір у цьому сіннику і сховався всередині цього сіннику. Вночі він приніс мені їжу, я сховався у цьому сіннику і був там два дні. Він приходив і приносив мені їжу вночі, а я в той час виходив, аби справити свої потреби, не знаю, все таке інше. І одного разу вранці, — вже пройшло кілька днів. — Отже, одного разу вранці прийшла його дружина і почала брати сіно тими, як вони називаються, «widły» польською мовою, тобто «вилами», які мають загострені кінці, щоб піднімати солому. Я не знаю, як це буде іспанською. Отож, вона взяла ними трохи соломи, щоб настелити худобі й раптом вона до мене доторкнулася. І тоді вона почала кричати, нехай виходить, нехай виходить, а я не знав, що робити. Тоді прийшов чоловік і сказав мені, щоб я виходив, тому що мене викрили. Але він нічого не сказав вдома. Тому що боявся, що, як мені було відомо і я чув, що однієї ночі прийшов його син. І виходить, що його син був поліцаєм у нацистів. І чоловік боявся, якщо його схоплять, то вб'ють його і, звісно, усю його родину, і мене, само собою зрозуміло. Тоді він вирішив дати мені їжу, і казав, що дуже мені співчуває, але ж я маю тікати звідти. Це було вранці. І дівчина, його донька, що саме виводила пасти корів, сказала мені: «Послухай, йди туди, там є чеське поселення, вони зможуть тебе краще сховати, ніж тут. Ось, йди туди». Отже, я не знав цієї місцевості, але мені приблизно пояснили, що там є ліс і треба туди йти. Мені дали їжу, я це пам'ятаю, як зараз, вони дали мені навіть одяг і пару взуття, то були «постоли», так їх називали. Постоли були дерев'яними, а внизу переплетені ниткою. Крім того, вони ще мали онучі, в які можна було загорнути ноги. І то було все, мені ще дали дещо з одягу, типового українського, що мав цей чоловік.

І: Було холодно?

Р: О, так, було холодно, все було в снігу. Я не знаю, але хлопчик залишається хлопчиком, я вирішив піти дорогою, і мене схопив один українець, я ще сьогодні пам'ятаю, що знав його, він був з міста Мізоча і його прізвище було Шуляк. Це означає хижий птах «шуліка». Його звали Шуляк, і він був дуже п'яним. Він схопив мене і почав бити так, що мені самому захотілося здатися німцям. Але він був таким, таким п'яним, він бив мене дуже сильно, так сильно, що я перестав дихати. Я був майже мертвим, весь у крові. А він штовхав мене ногами, він штовхав мене, щоб привести до цього села, тому що ми були поза його межами. Він бив мене до тих пір, поки сам не втомився і пішов. Я залишився на землі. А потім я почув, або нічого більш не чув, піднявся і пішов назад. Але я пам'ятаю, що був весь у крові, з усіх боків. І я пішов. Йшов, йшов. Я не заходив у села, тому що боявся,

що там були поліцаї. Тоді я ходив навколо сіл, там були хати, так звані «хутори», або щось подібне, як вони називалися українською мовою. Скажімо, ці хати були далеко від населених пунктів, де інколи я ховався в цих хатах, так було тоді. Так я ходив від хати до хати і як би там не було, але мені давали поїсти. Я повторюю, що мені не бракувало їжі, мені давали поїсти. Але мені не давали притулку, мені не було де спати, я не мав можливості троти погрітися. Перш за все, мене не так цікавила їжа, а те, що було мені потрібно, це трохи тепла, щоб я міг погрітися. Що стосується їжі, то в мене було її достатньо, я не знав, що з нею робити. Селяни давали, пропонували мені їжу, але вони не запрошували мене додому, тому що боялися, і розповідали про те, що, коли хапали єврея у когось вдома, то їх вбивали. Отже, так було...

І: Де вони спали?

Р: Що?

І: Де ви спали?

Р: Вночі я шукав ці сінники і ховався в цих сінниках, що були розташовані біля хат. У цих сінниках або в якомусь там хліву. Там, де є, скажімо, стійло, де вони тримають худобу всередині. Тому що там худоба не стоїть під відкритим небом, а перебуває всередині хліва. Отже, інколи я залазив у ці хліви і міг там спати, я шукав місце, де був овес, скажімо, це називається овес, не знаю, а може, солома. Тобто там, де була солома, я робив отвір і залазив туди спати, аби провести ніч. А вдень було небезпечно ходити, але ж я все одно ходив від хати до хати, щоб трохи погрітися, бо те, що мене цікавило, перш за все, це трохи тепла.

І: Вам дозволяли заходити до хати, коли давали поїсти?

Р: У більшості випадків мені дозволяли заходити до хати, але, скажімо, я мав шукати більш-менш скромну хату, оце буде правильно сказано. Я завжди шукав найскромнішу хату. Там я відчував себе в більшій безпеці.

І: Чому?

Р: Тому що до великих будинків мені було страшно заходити, оскільки там могли бути люди, скажімо, на моє розуміння, як мені було відомо на той час, могли бути люди, що входили до націоналістичної партії. Натомість бідні селяни були далекими від цього і не втручалися в такі справи. Отже, я завжди намагався знайти хату, яка стояла, скажімо, далеко, подалі від інших хат, і я заходив туди під приводом попросити їжу. Але насправді моєю метою була не їжа, а можливість трохи побути в теплому приміщенні і зберегти дешицю тепла.

І: Вам давали коли-небудь щось гаряче?

Р: Так, мені давали суп, одного разу мені дали суп, мені дали суп. І я з'їв стільки супу, а потім, що коли зайшов до іншої хати, мені знову дали суп, і я не знав, що з ним вже робити, але ж мене цікавило те, щоб побути якомога більше часу усередині. Отже, бачите, що їжа не була метою, тому що мені хотілося, скажімо, побути в теплі і трохи погрітися. Таким чином, я жебракував, переходячи з одного села до іншого, але я не пам'ятаю, тільки одного разу я запам'ятав назву села, яке називалося «Зелений Дуб», що перекладається іспанською, як зелений дуб. Там було дуже багато сіл, які тоді я добре знав, та вже зараз забувся, як називалися ці села. Тому що я завжди ходив із цього міста Мізоча і майже завжди тримався ближче до лісів, які розташовувалися ближче до Острогу, який був важливим містом; Кременець, що був між цими двома містами, розташованими далеко від Рівного, приблизно так. А там були дуже важливі, великі ліси, куди мене завжди відсиляли, вони казали: «Йди до лісу, там є євреї, там є партизани». Селяни знали про це. Ось таким чином, скажімо, я ходив багато часу з одного села до іншого, краще сказати – не заходив у села, а блукав навколо сіл. І намагався підтримувати себе, скажімо, у такий спосіб, щоб знайти місце, де можна було б погрітися, тому що було дуже холодно. Я не знав, що мені робити, тому що сніг і мороз – це жахливо, а у той час було дуже холодно.

І: Вам не спадало на думку повернутися, щоб побачити чи врятувався хтось із членів вашої родини?

Р: Ні, це було неможливо, неможливо навіть подумати про те, щоб повернутися, тому що ми знали, включаючи сільське населення, що там вже не було нікого, хто б залишився живим, бо всіх вбили. Селяни говорили, що, скажімо, а я був маленьким, розповідали різне, те або інше. Але, коли я зайшов до якоїсь хати, мені говорили, що тут є євреї з двома дівчатками, який втік звідти, так само, як і ти. Отже, вони втекли звідти, і я також. Одного разу я прийшов до одного села, краще сказати, що це було місце за селом, мені сказали: «Дивися, там, у тому лісі, є євреї». Тоді наступного дня я вирішив піти до того лісу шукати їх. І було так багато снігу з усіх боків, не залишилося жодного сліду, тому що сніг йшов усю ніч, але я все одно пішов до цього лісу, сподіваючись на те, що знайду кого-небудь. І знайшов. Знайшов укриття під землею. І у цьому укритті я побачив батька з двома дівчатками. Цілком випадково, то був пекар, у якого працювали двоє моїх братів. І він мені сказав: «Ой, послухай, як твої справи?» Слово за слово, і він мені розказав, що бачив тут двох моїх братів. Я почав їх шукати усюди, але...

І: Ваших менших братів?

Р: Менших за мене. Я їх не знайшов. До цього часу я нічого не знаю про те, що сталося з ними. Щодо інших членів моєї родини, то я дізнався про те, що їх забрали, скажімо, відвезли за місто і там усіх розстріляли. За цим цукровим заводом був невеличкий ліс, і там їх розстріляли, за цим заводом. Мені про це розповідали, скажімо, селяни, які знали все про цю подію, про те, що трапилося і як саме.

І: А про вашого старшого брата ви також нічого не знали?

Р: Ні, я нічого не знав, але потім сталося так, що я також зустрівся зі своїм старшим братом. Але про це буде далі. Отже, коли я зустрів свого старшого брата, скажімо, це було в той час, коли я ходив від хати до хати, і мені сказали, що там ще було двоє людей, такі, такі, такі, і я не знаю, як. А перед цим, я також зустрів, зовсім забувся про це розповісти, іншого єврея, який був з нашого міста Конське. Він також ходив разом із двома дівчатками. І коли я його зустрів, він сказав, що бачив мого брата, що десь тут також ходив мій брат. Але сплинуло багато часу до того моменту, коли я потім, скажімо, зміг зустріти свого брата в той час, як я ходив у пошуках їжі; одного разу я увійшов до хати і побачив його. Зустрівся з ним і ще одним хлопчиком, який був старшим за нього, і він ходив разом з ним. Отже, ми зустрілися і були разом небагато часу, тобто дуже мало часу, тому що вони також ходили від хати до хати. Але ми вирішили, що маємо розділитися, тому що, якщо нас знайдуть, то вб'ють обох, а так кожен з нас буде окремо і зможе втекти, кому вдасться врятуватися, той врятується, а хто ні – значить, тому не поталанило, так би мовити. Але, принаймні, один з нас зможе врятуватися. А якщо ми будемо разом, то нас схоплять обох, і вб'ють усіх. Отож, я розлучився зі своїм братом, він пішов в один бік, а я в інший, назад, розпочинаючи потроху. До тих пір, доки я не опинився у родині поляків.

І: Мені хотілося б, щоб ви закінчили розповідь про те, що сталося з пекарем і дівчатками, які жили під землею. Скільки часу ви були разом з ними?

Р: Я був з ними дуже мало часу, тому що в них також не було їжі, не було нічого. Якщо ми були б там усі разом, нас би ліквідували усіх. Отож, кожен з нас шукав тоді, як то кажуть, як той шур, який шукав місце, де сховатися. Пізніше я дізнався про те, що за пекарем з двома дітьми прийшли, їх знайшли українські поліцаї і вбили. Я дізнався про це пізніше від селян. Тобто знайшли укриття і витягли їх, привели до міста Мізоча і вбили їх. Я дізнався про це пізніше від селян. Це було так само, як одного разу я зустрів чоловіка, який також був моїм

земляком. Мені здається, що згідно з однією з моїх версій, він не витримав більше і сам здався, такі в мене були версії. Я не знаю правди про те, що дійсно сталося з тим Штейнбергом, гадаю, що так звали цього чоловіка, якщо я не помиляюся. В нього було два сини, здається. Я цього не бачив, тому що кожний з нас шукав можливості не бути з усіма разом, тому що не можна було усім бути разом. І тоді я ходив, ходив з однієї хати до іншої, ми розділилися, а потім одного дня я хотів зайти до однієї хати. Але хлопчик міркує, як дитина, тому що він і є дитиною, нічого більше. І я побачив, скажімо, що в одному місці було кілька коней зі збруєю, я подумав, що може це були партизани і захотів зайти до хати, але коли я увійшов, засунув голову, відчинив двері, то побачив українських поліцаїв. Отож, я почав тікати, як божевільний, побіг, вони стріляли мені вслід, але не наздогнали мене. Оскільки було багато снігу, а вони були п'яні і навіть не могли сісти на коня, ось так мені вдалося втекти. Зараз мені смішно, тому що в це неможливо повірити. Отже, я сховався за хатою, не дуже далеко від цього села, тому що це було село. Я сховався за хатою, пам'ятаю, що там був сарай, а біля нього було дерево і був сінник. Тоді я увійшов, швидко зробив отвір і сховався всередині цього сінника. Це було вдень і я там залишився до ночі. А вночі, зосередивши всю увагу, я почув голоси всередині хліву. За сінником, що біля дерева, трохи вище дерева, був хлів, і я почав прислухатися і почув, що говорили дуже тихо, говорили мовою, яка, скажімо, не була чисто українською, але була схожа на ту, якою говорять, скажімо, місцеві жителі. І я звернув увагу, а потім вирішив помаленьку залізти на дерево, а коли я вже був нагорі, побачив одного з тих, хто хотів мене вбити. Але потім він помітив, що я єврей, як і він. Він мені нічого не зробив, але єдине, що сказав мені, що не хоче бачити мене ані п'яти хвилин і що я маю негайно йти звідти. Якщо ні, його могли би викрити, а він переховувався там з двома дітьми. Очевидно, цей селянин переховував його там, нагорі. Тому що селянин завжди міг сказати, що я нічого не знаю, я не бачив, що хтось заліз на дерево і там живе. Ви мене розумієте? Тому що він також не хотів ризикувати. Справа в тім, що я був там з ним дуже мало часу і мене вигнали. Тоді я знову пішов, я провів трохи часу там і пішов, не знаючи хто я, куди йти і що робити далі. Ми трохи поговорили і я пішов. Таким чином, я ходив від села до села, завжди поближче до лісу, завжди біля хат, за якими можна було стежити, дивитися, що там і як. Я ходив від хати до хати, від хати до хати, доки не зустрів свого брата. Одного дня я прийшов просити їжу і зустрів свого брата, я вже казав раніше. Ми також поспілкувалися там і розійшлися. І так було увесь

час. Коли я вже провів там..., тобто коли мене взяла..., потім я провів там..., тому що я не пам'ятаю, що було за чим. Мене взяла до себе польська родина, якій було шкода мене, а їх також переслідували. Вони мешкали там, століттями жили там, у цьому селі. У деяких з них навіть були змішані шлюби, поляки були одружені з українками, але до них також погано ставилися, так, як до євреїв, місцеві українці. Тоді вони взяли мене до себе додому. І я прожив з ними доволі багато часу, доволі багато часу, можна сказати, пару місяців.

І: Як ви з ними познайомилися?

Р: Коли я увійшов і попросив хліба, знаючи, що вони поляки, пішов туди просити їжу. Я знав польську мову і сказав... Вони пожаліли мене, як то кажуть, і дозволили мені залишитися на деякий час. Таким чином, я зміг залишитися у них на досить довгий час. Але що відбувалося? Таких, як вони, переслідували також вночі. Тоді що вони робили? На стерні, скажімо, де була пшениця, посеред поля, вони робили схованку під землею. Вдень вони були вдома, а вночі через страх йшли ночувати в це місце, усі, уся родина. Я пам'ятаю, що їх було два брати, молодята, які тільки-но одружилися і ще одна пара з дитиною, це були молоді люди. І була ще одна особа старшого віку, одна бабуся, а решта були молоді люди. Але вночі їх також переслідували, скажімо, так, як євреїв, українці до них погано ставилися. Отже, одного дня вони вирішили поїхати до міста, тому що в місті відчували себе в безпеці, вони не боялися і залишили все. А я не міг поїхати до міста, тому що мене б викрили відразу. І тоді я знову розпочав свої походеньки, тиняючись від хати до хати.

І: Який приблизно це був період?

Р: Те, про що вам зараз розповідаю, скажімо, відбувалося наприкінці 43-го року, приблизно так. Усе, що було до цього моменту, відносилось, скажімо, до 42-го і 43-го років. Це могло відбуватися вже наприкінці 43-го або на початку 44-го року, вже можна сказати, що ні, в 43-му році, наприкінці.

І: Вже пройшло літо 43-го року?

Р: Коли вони вирішили їхати до міста, було літо, це не була зима. Я пам'ятаю те, що ми спали, скажімо, під землею. Також було місце, де ми ховалися в лісі, я спав у так званому бункері, разом з ними.

І: І яким був цей бункер?

Р: Бункер був схожим на підвал і над ним росла трава, скажімо, для нормального пасовища, нічого не було видно. Тільки потрібно було підняти дошку, яка була замаскована, а там був отвір, через який можна було заходити і спати там всередині.

І: І які були його розміри?

Р: Ні, він був дуже маленьким, одній людині неможливо було во-рушитися, скажімо, звідки я знаю, він був дуже маленьким, можна було тільки лягти і більш нічого.

І: Із землі?

Р: Весь із землі. Внизу вони постелили солому, щоб можна було там перебувати. А потім, коли вони поїхали до Острогу, я почав ходити, а коли зайшов до лісу, там зустрів групу партизанів, озброєних партизанів. Але якщо у тебе не було зброї, вони тебе не приймали. Вони були, скажімо, на пагорбі, точно. Внизу протікала ріка, я пам'ятаю, і з цього боку ріки були люди, які також ховалися. Тобто вони не могли йти до партизанів, тому що в них не було зброї, а вони ховалися, скажімо, від українців. Там були поляки, навіть деякі українці, також євреї, які ховалися, скажімо, які були проти цього режиму. І я пішов, скажімо, до цього табору. А потім я хотів наблизитися до партизанів. Отже, я прийшов і деякий час перебував з ними, і одного разу під час розмови я запитав про нього, а потім зустрів свого двоюрідного брата. Ви пам'ятаєте, що я вам казав на початку про Островецького, Шошек Островецький – так його звали. І він був з партизанами, у нього була зброя, він був там, нагорі, з партизанами. Я запитав про нього, він спустився і привітався зі мною. Ми провели з ним трохи часу, а потім він пішов у своїх справах, а мені дозволили спуститися донизу. Але з часом, потроху, я зміг, скажімо, тобто мені вдалося бути і ходити з ними, але дуже небагато часу. Одного разу мені наказали піти до одного села, скажімо, і подивитися, де є щось те, а де щось інше. Ми, як діти, приходили і казали: «Дивіться, там ми бачили українського солдата з рушницею, а там ми бачили іншого з кулеметом»... Але це тривало дуже мало часу, коли я був з ними. А потім, сталося те, як це можна сказати? Прийшли і атакували їх, і вони розбіглися.

І: Я не все почула.

Р: Прийшли атакувати їх туди, у це місце. Я не знаю як, але кожний з них тікав, куди міг, тому що казали, що прийшло дуже багато людей, щоб їх атакувати. І тоді я втратив зв'язок з ними і розчинився як у диму, не знаючи, куди вони пішли ні чогось подібного. Тому що в той час я ще був унизу.

І: Ви пам'ятаєте, як називався цей партизанський загін?

Р: Ні, не пам'ятаю, тому й кажу, що не пам'ятаю назву цього загону.

І: А ватажка, який його очолював?

Р: Також ні. Я тільки знаю, що за той невеликий час, що я перебував зі своїм двоюрідним братом, під час розмов, він мені казав, що там

були поляки, євреї, включаючи грузинів. Це російські люди, скажімо, які дезертирували з армії, скажімо, замість того, щоб не потрапити до німців, вони переховувалися у лісі. Там, нагорі, серед партизанів були представники багатьох національностей. Він мені багато не розповідав, скажімо, багато не говорив, нічого подібного, тому що це була секретна інформація. Отже, коли почалась атака, кожний з них тікав, куди міг. Я також втік, а потім знову почав ходити з одного села до іншого, просив їжу і так далі і тому подібне. До тих пір, поки було літо, я пам'ятаю, що було літо, це було ще в 43-му році, тоді ще було літо. Тоді я йшов до кордону, який раніше розділяв Польщу і Росію, Україну, ходив по колу, скажімо, навколо, доки одного дня не прийшов туди. Я був добре одягнутий, як селянин, проходив біля річки, і мені заохотилося, як то кажуть, поговорити з українськими хлопчиками.

І: Ви продовжите нам розповідати у наступній касеті, яку ми зараз поміняємо.

Name File: 38507.004

І: Касета номер чотири. Ісаак Розенблат. Ми перервалися, коли ви розповідали про те, що опинилися біля річки і зустрілися з кількома хлопчиками.

Р: Так, кілька українських хлопчиків купалися. Я не хотів знімати одяг, щоб купатися, тому що вони б відразу дізналися, що я єврей. Але вони помітили щось і донесли на мене поліцаю-націоналісту. У той час українці боролися не тільки проти євреїв і поляків, вони боролися також проти німців. І вони називалися Націоналістичною Організацією. Мені здається, що їх називали «бандерівці» або щось у цьому роді. Але насамперед я забувся розказати вам про один епізод. Коли я ходив від села до села, була сльота, і я йшов по пагорбу. Там було два пагорби: один, на який піднімалися, а з іншого спускалися. А поряд була дорога, яка йшла праворуч. Коли я піднявся на пагорб, раптом, коли я вже був нагорі, раптом я побачив, що з іншого боку, навпроти, йшов поліцай, який вів єврея, націливши на нього рушницю, він вів його у місто Мізоч. Виходить, що цей єврей, якого вели, знав мене дуже добре, тому що був великим другом нашої родини. Він мене також прекрасно знав. Але нічого не сказав. Коли я був вже близько, поряд їхав віз і я закричав: «Дядьку! Зачекай-но на мене, я хочу поїхати з тобою!» А він його вів. Я кричав і спустився з пагорба, щоб заскочити на воза. Цей українець звернув увагу на те, що відбувалося, але не доніс на мене, і узяв мене із собою. Він привіз мене до лісу, дав мені поїсти, сказав мені, щоб я йшов туди, де були партизани, і що до

лісу не заходять ті, хто шукає євреїв. Отже, там я з ним попрощався. А потім трапилося те, про що я вже вам розповідав. А тоді я опинився у родині поляків, я вже вам дещо розповідав про одну деталь, коли я жив у домі поляків. Вони розказали мені, що бачили двох мертвих євреїв. І, переважно, за його жестами, я припустився, що це був мій брат ще з одним хлопцем.

І: Це був старший брат?

Р: Старший брат, його звали Бен Сіон. Дійсно, там, у лісі, це був він, і я побачив, що в його потилиці була куля, а все його обличчя було спотворене. Це була така куля, яка повністю спотворює обличчя, там, де виходить на зовні. Ось там я побачив мертвим свого брата. Та ще я побачив іншого хлопця, який був вбитий у такий самий спосіб. А потім я ходив від села до села, які називалися хуторами або щось у цьому роді. Так називали хати, що стояли окремо, за селом. Я заходив у ці хутори, бо до сіл заходити було небезпечно.

І: Ви мені сказали, що зустрілися з офіцером націоналістом?

Р: Ні. Це сталося вже після того, як я пішов до хлопців купатися. Справа в тім, що я розповідав кілька попередніх епізодів, але забувся розказати про це. Коли я пішов до хлопців купатися, вони донесли на мене цьому, як його звали, поліцаю, який йшов з дівчиною, а я його в той момент не бачив. Він націлив на мене зброю. Він наказав мені, щоб я ліг на землю. Потім він перевірів, чи не було у мене якоїсь зброї. А далі він привів мене до села. Він нічого не зробив, тому що я був малим. Мене привели до комендатури. Я побачив, що ця комендатура, куди я зайшов, містилася лише в одній кімнаті. У той час не існувало ієрархії відзнак, кому належало яке звання (що можна було визначити за погонами на плечах), але можна було помітити, що це були люди більш освічені, було видно, що це були не прості селяни, а люди начитані, з освітою. Загалом, у цих селах люди майже не мали освіти. Тож, коли мене представили цьому чоловікові, я миттєво помітив, що він був більш освіченим. Вони ставили мені питання і я сказав, що я єврей. І так, у ході розмови, я сказав: «Чуєш, а я тебе знаю», звертаючись до одного з тих, хто мене допитував. Я сказав: «Ти з Мізоча, ти завжди ходив з цим єврейським хлопчиком, який вчився у середній школі, ви були дуже близькими друзями і ходили разом до школи». Він сказав мені: «Так, дійсно, це я. Отже, ти мене знаєш?». Я сказав, що так, ми розмовляли, вони мені ставили багато питань. Вони розглядали мене, як щось незначне, не били мене, не ображали мене, нічого подібного. Вони залишили мене в кімнаті, дали мені поїсти. Вони не кривдили мене. Потім прийшов один селянин, який

дізнався про те, що у них був хлопчик. Оскільки обидва його сини брали участь у націоналістичному русі, він потребував кого-небудь, хто б йому допомагав по господарству, тому він попросив, щоб йому мене віддали. Було помітно, що я їм сподобався, цим націоналістам, і вони мене запитали, чи не хотів би я працювати у цього селянина. Я сказав їм, що так. Я пішов до нього, до цього селянина, він навчив мене орати землю конем. Туди німці не приходили. Там було лише дві групи: націоналістична група, яку вони представляли, які управляли селами; і зовні були комуністи, що були росіянами, і ховалися в лісах. Але в селах командували націоналісти. Це була велика сила.

І: Тобто німці там не представляли собою будь-якої значної сили?

Р: Ні. Вони не заходили до сіл. Ні до сіл, ні до лісів, де було зосереджено багато сил опору і вони були зайняті тим, що відбувалося на задніх фронтах. Отже, я пішов із цим селянином, який навчив мене орати землю конем, він навчив мене, як треба було орати. Навіть тоді, коли приходили люди, він показував мене і казав: «Подивіться, як вміє орати цей єврейський хлопчик. Дивіться, як швидко він цьому навчився і як добре він це робить. Я тільки-но його навчив, і дивіться, як добре у нього виходить. Ми стільки часу витратили тут на віслюка і не змогли це зробити добре, а подивіться на нього, за один день він навчився орати в полі». Він був мною дуже задоволений. Я працював, водив пасти вівці та корови, допомагав йому у полі з плугом, розводив вогонь і таке інше. Аж доки не захворів. Після того як я досить довго перебував у нього, коли захворів на тиф. На той час люди мерли від тифу, як мухи. Кожного дня по селах сотні людей помирали від цієї недуги. Коли я захворів на тиф, він поклав мене нагорі, на печі у хаті, під дах печі, туди, де, за звичай, сушать зерно, використовуючи концентрацію тепла. Там, нагорі, було моє спальне місце, коли я зазвився тифом.

І: І це було всередині хати?

Р: Всередині хати, там де стоять ці печі. І нагорі, на... так називається це місці в Україні. Нагорі, де вони зберігають зерно, там, де роблять борошно за допомогою кам'яних пристроїв (жорен), на яких я працював також, щоб молоти борошно *[робить руками кругові рухи, аби показати як працює цей пристрій]*, я допомагав їм, коли не був хворим. Потім, коли я захворів, я дуже важко хворів. Насправді, інколи мені здавалося, що моя голова важить десять тонн, про це я пам'ятаю. Я чув від людей, які казали, що якщо пройде криза, людина зможе вижити. Зрештою, так, я подолав цю кризу. Подолав хворобу і вижив.

І: Вами опікувалися?

Р: Так, звичайно. Мені давали їсти, я уявляю, що в такий час втрачаєш сенс і мало чого розумієш. Але я думаю, що мені давали їсти, пити і таке інше. Але в той час люди помирали у великій кількості. Я їм допомагав. А вони до мене добре ставилися, я не можу сказати, що вони погано до мене ставилися.

І: Ви пам'ятаєте ім'я?

Р: Ні. Я не пам'ятаю імен цих людей. Не пам'ятаю жодного імені. Це дуже сумно, тому що треба було б пам'ятати їх, хоча б на знак подяки. Мені хотілося поїхати до них потім, щоб подякувати їм за те, як вони ставилися до мене. Але цього не сталося. Потім з ними я жив досить багато часу, але завжди хотів піти, я відчував якийсь поштовх зсередини, який підказував мені, що я повинен піти, було щось таке, що не дає спокою людині, я не знаю, як це пояснити. Вже наближався російський фронт, що наступав. З іншого боку, з інших сіл, йшли повстанці, дуже багато повстанців, ніхто не хотів наближатися. Російські партизани, скажімо, включаючи також повстанців-націоналістів не втручалися, тому що боялися тієї великої сили, яка йшла. Росіяни приходили і вони йшли на фронт, скажімо, на зустріч один одному *[вказує руками напрямом, в якому вони з'єднуються]*.

І: На зустріч з росіянами?

Р: Так. А я мав шалене бажання втекти, щоб піти з ними.

І: Ви не відчували себе в безпеці там, з тими людьми?

Р: Так, але підсвідомо, десь там, всередині мене, я не знав, що могло статися завтра, або післязавтра, що могло відбутися. Краще сказати, що ти сам не знаєш, що може відчувати людина там у своєму внутрішньому світі. Він мене попросив, щоб я вивів коней зі стійла і відвів їх до лісочка, тому що він боявся, що партизани зможуть викрасти коней і забрати їх із собою. Я пішов і, як тільки-но пішли партизани, прийшов і забрав коней. А через деякий час, через пару днів прийшли росіяни. У глибині душі я відчув задоволення, але в той момент не міг показати свою радість. Я залишився там у той час, як росіяни приходили і займали села. Одного дня прийшов російський патруль до цього селянина і попросив коней, щоб доїхати до загону, де вони були розташовані. Це було недалеко, приблизно за 15 або 20 кілометрів, а, може, ближче. Він попросив селянина, щоб він відвів їх, але вони побоялися і попросили мене.

І: В який період вас звільнили?

Р: Це було, коли вони прийшли туди, можливо в 44-му, приблизно так. У середині 44-го або в кінці 1944 року. Але я не знаю, тому що був маленьким, і не пам'ятаю нічого подібного, дат і таке інше.

І: Ви тільки що сказали, що не могли виявити радості, яку відчули, тільки-но прийшли росіяни, чому?

Р: Тому що я відчував, що при росіянах вбивали, те саме було при німцях, які теж вбивали. При українцях я також не відчував себе в безпеці, тому що вони вбили багатьох євреїв. Отже, десь глибоко в душі я відчував радість від того, що прийшли росіяни, тому що я відчув себе у більшій безпеці. Ніякої політики. Тільки в тому сенсі, що я відчував себе в більшій безпеці, нічого більше. Питання було в тому, що старий селянин боявся вести коней до цього патруля, і попросив мене, щоб я відвіз їх. Я взяв коней і запряг їх у сани, тому що було холодно. Не зважаючи на те, що половина дороги була занесена снігом, а половина залита водою, я поїхав на санях, а не на возі. На санях? Зараз я вже не впевнений, чи на санях, чи на возі. Ні. Це було на возі, а не на санях. Отже, я відвіз їх до залізничного вокзалу і розказав їм усю свою історію. Він був євреєм. Я розказав їм усю свою історію в той час, коли ми їхали, а потім мене познайомили з представником російської армії. Мені нічого не сказали. Але згодом, із часом я дізнався, що офіцер, один із старших офіцерів, був євреєм з Києва, і він був, як це сказати? Він був євреєм з Києва, а коли повернувся до Києва, дізнався про те, що українці вбили всю його родину. Тоді, як це пояснити? Він прагнув помсти. Коли він міг помститися, робив це. У цьому не було нічого доброго. Потім, далі, я розкажу про що йшлося. Але він дуже мстив, особливо, коли приходив до сіл, робив щось жахливе.

І: З українцями?

Р: Так, з українцями. Спочатку він сам, безпосередньо, не заходив, а чекав, аби село оточили з усіх боків, а потім сам заходив і стріляв. Він належав до НКВД (НКВС). Це не була армійська структура, НКВД означало військову поліцію. Це не було армійською структурою, а скоріше це була військова поліція. Я дізнався про це, пояснив йому ситуацію, і вони запитали мене, чи не волів би я залишитися разом з ними. Я їм сказав, що так, я хочу залишитися з ним, але спочатку я хотів би повернути коней. Адже я їх привів, тому хочу повернути. Тож я поїхав назад, туди, де жив селянин, я йому нічого не сказав, залишив коней, поставив їх у стійло так, щоб він мене побачив. Вийшов і попрямував до комендатури, не сказавши нічого.

І: Чому ви не попросилися?

Р: Не знаю. Не знаю, чому я не попросився. Я пішов до комендатури. Пішов до комендатури. Можливо, щось в глибині душі мені підказувало, що я повинен був попроситися, але я не знаю, чому я не

попрощався. Я пішов до комендатури і залишився з ними на пару місяців, їздив з одного місця в інше, і до села. Оскільки я добре знав місцевість, вони питали у мене дорогу, і так далі. Я знав небагато, але все, що знав, я розповідав їм. І трохи пізніше я приїхав з ними до Острога.

І: Це була передова армії або це був який-небудь фронт?

Р: Ні, армія вже пройшла, а за нею йшла військова поліція, НКВД. Військова поліція була позаду, вона здійснювала зачистку, здійснювала зачистку, тому що було багато українців, які вбивали росіян, коли ті прийшли. Отже, вони залишалися, щоб здійснити зачистку. Тому я й кажу, що цей офіцер був не дуже добрим. Я їздив з ним на возі, а був ще один офіцер, старший за званням, який також був євреєм. Вони починали сваритися між собою і обидва дуже нервували. Вони дуже нервували, злилися один на одного, і той сказав йому: «Тебе розстріляють за те, що ти робиш». Здавалося, що цьому було байдуже, тому що він хотів тільки того, аби помститися за своїх. Потім я заприятелював з цим старшим офіцером. Він був з Москви. Він запропонував мені, якщо я захочу поїхати з ним до Москви, то зможу навчатися у школі. А я відповів йому, що я вважаю за краще залишитися з ними і слідувати до Польщі, щоб дізнатися, чи залишився хтось у живих. Ми про це багато не говорили. І я був в армії. Ми прибули до міста Маневичі, я йшов з авангардом армії. Це було в Україні, біля міста Ковеля.

І: Після Острогу?

Р: Так, після Острогу. Я там був з ними. Відчувалося, що їм дали наказ наступати. Тому що вони наступали разом із армією: вони зачищали позаду і йшли вперед з ними. Коли я прибув до міста Маневичі, що біля Рафаловки, це ще одно місто в Україні, у цих Маневичах я знайшов пару єврейських родин, які прибули з Росії. А деякі, що прибули разом з партизанами, працювали у військовій комендатурі під керівництвом росіян у цивільних справах, як партизани. Вони також проводили зачистку проти українців. Я зустрів ці родини і почав з ними жити, залишивши армію. Я пішов з армії і вони мені нічого не сказали. Я пішов і залишився із цією родиною. З того часу я почав заробляти гроші, тому що в мене був знайомий офіцер, який давав мені сіль. Сіль була там предметом великої розкоші. Я брав цю сіль і ходив разом з офіцером. Ходив до селянок, які натомість давали мені горілку, яйця, масло і сир. А я вже продавав усі ці товари. Коли армія перевозила солдатів, які їхали в потягу, а коли потяг зупинявся, я обмінювався товарами. Я давав їм яйця, горілку і все таке в обмін на

одяг. Таким чином, я почав торгувати. Я заробив трохи грошей. Тоді я міг би купити дві або три золотих монети, які називалися скарбничками, наскільки я пам'ятаю. Це були такі золоті монети. З цим я вже був кимось, з грошима в кишені, так би мовити. Там була родина, яка одного дня вирішила сказати мені, що армія вже поблизу Варшави, я не пам'ятаю, як називається це місто, що на шляху перед Варшавою, місто, яке розташоване на березі ріки.

І: Прага?

Р: Точно, Прага. Що російська армія вже була у Празі, а німці чинили опір з іншого боку, з Варшави. Але я вже прибув до Любліна, тому що ця родина попросила мене, аби я поїхав туди, тому що вони знали, що в Любліні є єврейський центр, щоб я поїхав і подивився, чи можливо знайти їх батька. Це була родина, що складалася з жінки та доньки, і вони взяли мене, так би мовити, під свою опіку. Я був з ними як єврей. Потім була інша родина. Але ж, в дійсності, ми жили як одна й та сама родина. Отже, вони попросили, щоб я поїхав і подивився, чи можна знайти там батька. Тоді я з Маневичів залізав на потяги, що проходили з гарматами для армії. Залізав на потяги і подорожував у такий спосіб. Я приїхав до Любліна і відразу знайшов їх батька. Я сказав йому, що його родина перебувала там, і ми подивимось, яким чином можна буде привезти їх до нього. Я повернувся, привіз їм новину про те, що батько все ж таки жив там. Мені здається, що будинок, де я зупинявся в Любліні, називався #00:22:18–4# [назва нерозбірливо], де збиралися всі євреї після війни, у громаду. Отже, я про це пам'ятаю.

І: У них була підтримка Джойнт або іншої єврейської організації?

Р: Я цього не знаю, тому що тоді ще був малим і не знав нічого про ці речі, ні про єврейську релігію, тому що в той час нічого не було. На мою думку, може й існувала, але я про це не знав. Потім, іншого разу, коли я повертався, щоб привезти повідомлення, мене схопила військова поліція. У Ковелі, в місті Ковель. Це було місто, через яке проходило багато потягів у різні напрямки, тому це місто було важливим і там був суворий контроль. Мене схопив поліцейський і мене привели до комендатури. Мене залишили в комендатурі і повинні були допросити, у той час, коли я чекав допиту, я вийшов і знову втік. Сів на перший потяг, який відправлявся. Я знав, що мені потрібно було їхати в напрямку до річки Бугу, в бік Любліна, і я піднявся на потяг, який вже рушив, і мене більше не побачили. Ось так я прибув до Любліна. І там я залишився, я більше не повернувся до Маневичів.

А там, у Любліні, у той час, як армія наступала, я вже був далеко, у Польщі. Я їхав саме в Прагу, проїхав через Прагу і Варшаву...

[...]

І: А Вашим друзям, з того часу, як ви влаштувалися в Аргентині, ви розповідали свою історію? Своє минуле?

Р: Ні. Я намагався ніколи не розповідати про ці речі. Тому що, я повторюю: я сам не можу в це повірити. Що я можу розповідати друзям? Випадково мої друзі, більшість яких у мене є в Аргентині, це люди, які також приїхали після війни: один з Росії, інший, що переховувався, ось такі мої друзі. У мене був лише один дуже близький друг, який помер, він був моїм дуже близьким другом, і він іноді розповідав мені дуже особисті речі. Але він не розповідав про це. Я завжди намагався уникати цих речей. Не знаю, чому. Тому що, коли приходять спогади, наступного дня я почуваю себе погано і перебуваю у стресовому стані. Я тоді у стані сильного стресу, думаючи про те, що сталося з моїми близьким і з усіма тими, хто нас оточував. Не знаходячи відповідь на питання «Чому?». Тому що до цього часу я не зрозумів, чому. Мені сьогодні 67 років, а я продовжую жити, не розуміючи цього, мій розум не може це збагнути. Я пропустив це крізь себе, крізь свою плоть і кров, але не можу зрозуміти цього, так що я думаю: «Як це може зрозуміти хто-небудь, хто не пережив цього?».

І: Коли ваші доньки були маленькими, вони не запитували хоча б інколи, чому в них немає дідусів чи бабусь або двоюрідних братів чи сестер з вашого боку?

Р: Добре, я думаю, що моя дружина пояснила їм, що я приїхав сюди після війни і в мене не було батьків. Крім того, моя дружина багато чого не знає. Я також ніколи не сідав поговорити про те, що сталося в моєму житті або яким чином я приїхав сюди. Але я добре пам'ятаю, що потім моя свекруха, яка була дуже хорошою жінкою, якось у розмові сказала мені: «Ісаак, насправді я була трохи перелякана, тому що не знала, хто ти, навіщо приїхав після війни і ніколи нічого не розповідав, а з моєю дочкою...». Вона була вдовою і трохи боялася, що її дочка зустрічається з кимось, хто приїхав після війни. Тому що всяке було і зараз є, чи не так? Але я ніколи ані їй, і нікому більше не розповідав про своє минуле, нічого подібного. Я намагаюся не... Не знаю. Тому що розповідаю, а потім почуваю себе погано. Тому що я не знаю, чи зможуть мене зрозуміти, адже це річ незрозуміла.

І: Ви думаєте, що цей ваш особливий життєвий досвід, який ви пережили в дитинстві, залишив відбиток на вашому житті дорослої людини?

Р: Думаю, що так. Завжди залишається відбиток. Тому що ці речі неможливо забути. Як би людина не намагалася стримати це, але там, всередині, завжди є мрії, іноді спомини, які приносять погані спогади, я так думаю. Мені здається, що це завдає мені шкоди. Іноді я нервую і не знаю чому, можливо із цієї причини, коли до мене приходять спогади і я не можу стримати те, що зі мною відбувається.

І: Це відчуття, яке було у вас у дитинстві або підлітковому віці, від того, що ви не можете залишитися на одному місці під час війни, а потім зміни... Ви могли до цього пристосуватися?

Р: Я би не сказав, пристосуватися, єдине місце, де насправді я відчував себе добре і був щасливим і задоволеним, повторюю, що це було в юності, коли мені було 16 років, 16 або 17, коли я був разом з італійськими хлопцями. Де я відчував себе вільним і також співав російських пісень. Я не розумів того, що співав, але в мене був більш-менш непоганий голос і їм подобалося, як я співаю. Ми їздили в гори і співали, а я був щасливий. Єдиним щасливим моментом, який я реально пам'ятаю зі своєї юності, був тільки тоді, коли я перебував в Італії. Коли я був у Модені, у місті Модена, з моїми італійськими друзями.

І: Питання було таким, чи зараз, вже в дорослому віці, за ці останні роки вашого життя, чи ви подолали це відчуття неможливості залишитися в будь-якому місці?

Р: Так, звісно. У мене тут є родина, як би вам сказати? Моє коріння вже посаджене тут. У мене є діти, онуки, у мене є все, що потрібно людині. Дякувати Богу, мені усього вистачає. Я маю все, про що мріяв у своєму житті. Я не можу сказати, що в мене є абсолютно все, але мої бажання, те, чого я хотів, все це здійснилося. З матеріальної точки зору в моїй родині все більш-менш непогано, є прислів'я, в якому говориться: «Ніхто не може мати усього, що є у мене», тобто це означає, що люди не можуть бути щасливими цілком і повністю і мати все; але я отримав у своєму житті можливість мати чудову родину і тому можу бути задоволеним.

І: Яким буде ваше останнє послання до людей, які почують ці ваші свідчення?

Р: Мої свідчення. Те, що я зараз хочу сказати людству, іншими словами, це, щоб ніколи більше не повторилося те, що трапилось. Щоб навіть найхижіший звір, якого можна собі уявити, не зміг би подумати, що може статися те, що було під час Другої світової війни. Катастрофа подібного масштабу. Не поважати однієї або іншої людини, не маючи жодної причини для того, щоб вбивати один одного. Не маючи жодної причини одним вбивати інших. Це не має жодного

гуманного або негуманного пояснення. Я не можу дати вам це пояснення, я цього не розумію і ніколи не зрозумію до останніх днів мого життя. Як можна вбивати людей, не пояснивши яку-небудь причину? Вбивати літніх людей, чоловіків, жінок, дітей, вагітних жінок? Я цього не розумію, і ніколи в моєму житті не зможу це зрозуміти. Таким є моє послання для людей, які будуть мене слухати.

Bibliography

Boriak, Tetiana. «Usna istoriia Holodomoru: do pytannia pro interpretatsiiu istorыchnoho dzherela». *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy: arkhеоhraf. doslidzh. unikalnykh arkh. ta bibl. fondiv* 26 (2020): 276–290.

Lenchovska, Anna. «Videosvidchennia Instytutu Fondu Shoa yak dzherelo do vvychnennia ta vykladannia istorii romiv Ukrainy u period 1941–1944 rr.». *Holokost i suchasnist* 2(6) (2009): 114–123.

Marushchak, Oleksandr. «Doslidzhennia usnoi istorii ta pamiaty: “postpozytyvistski” pidkhody». *Hileia* 43 (2011): 299–307.

Mykhalchuk, Roman. «Diialnist zakordonnykh instytutsii v konteksti zberezhennta pamiaty pro Holokost u Mizochi». *Tezy dopovidei V vseukrainskoi naukovо-praktychnoi konferentsii «Konstrukty formuvannia/koryhuvannia kolektyvnoi pamiaty»*, Rivne, 11–12 travnia 2018 r. Accessed December 25, 2019. http://mnemonika.org.ua/wp-content/uploads/2018/07/Mykhalchuk_R.pdf.

Mykhalchuk, Roman. «Henotsyd yevreiv Zakhidnoi Volyni na prykladi mistechka Mizoch v 1942 r.» *Intermarum: istoriia, polityka, kultura* 11 (2022).

Mykhalchuk, Roman. «Holocaust oral history sources in the educational and scientific discourse (based on the sources of the Shoah Foundation of the University of Southern California and Yahad-In Unum in France)». In *International multidisciplinary scientific and practical Internet conference «Innovative projects and paradigms of international education»*, 118–121. Georgia, Tbilisi; Ukraine, Kyiv, February 28 – March 1, 2023.

Mykhalchuk, Roman. «Holokost mizotskykh yevreiv». *Hardarika: materialy Vseukr. konkursu nauk.-populiar. st.*, edited by I. V. Postolnyk et al. Kharkiv: Pravo, 2015.

Mykhalchuk, Roman. «Holokost v Mizochi». *Vikipediia*. Accessed September 20, 2023. https://uk.wikipedia.org/wiki/Holokost_u_Mizochi.

Mykhalchuk, Roman. «“I wanted to avenge the spilled innocent jewish blood”: resistance of Mizoch jews during the Holocaust». *Eminak* 4(40) (2022): 236–253.

Mykhalchuk, Roman. «“Ja був hirshe nizh sobaka i ves chas pytav chomu tak”: stanovyshche yevreiv u Mizochi pid chas Holokostu». *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* 14 (2022): 58–100.

Mykhalchuk, Roman. «Memuary ta usno-istorychni svidchennia yevreiv yak dzherelo vyvchennia istorii Holokostu v Rivnomu». *Mizh Buhom i Dniptom. Naukovo-kraieznavchyi visnyk Tsentralnoi Ukrainy*. Spetsialnyi vypusk za materialamy VI naukovo konferentsii iz mizhnarodnoiu uchastiu «Kolory viiny» (Druha svitova viina 1939–1945 rr. v istorii yevropeiskoi tsyvilizatsii) 13 (2020): 15–19.

Mykhalchuk, Roman. «Metody poriatunku mizotskykh yevreiv pid chas Holokostu». *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»* 34, seriia: Istorychni nauky (2023): 32–36.

Mykhalchuk, Roman. *Mizoch: trahichni storinky istorii. 1939–1955*. Kyiv: Vydavnychi dim «Kondor», 2022.

Mykhalchuk, Roman. «(Ne)vshanuvannia riativnykiv: koly politychna dotsilnist perevazhaie zdorovy hluzd». *Historians*. May 13, 2021. <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2856-roman-mikhailchuk-ne-vshanuvannya-ryativnikiv-koli-politichna-dotsilnist-perevazhae-zdorovij-gluzd#ftnref7>.

Mykhalchuk, Roman. «Novi svidchennia pro Holokost v Mizochi (za rezultatamy usno istorychnoho proektu u lypni–serpni 2016 r.)». *Aktualni problemy vitchyzniano i ta vsesvitnoi istorii: nauk. zapysky RDHU* 29 (2017): 265–274.

Mykhalchuk, Roman. «Osoblyvosti polityky Holokostu v pivdennii Rivnenshchyni (na prykladi Zdolbunivskoho raionu)». *Aktualni problemy vitchyzniano i ta vsesvitnoi istorii: nauk. zapysky Rivnenskoho derzh. humanitarnoho un-tu* 21 (2011): 304–315.

Mykhalchuk, Roman. «Pamiat pro Mizotsku Katastrofu». *Tezy dopovidei III Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Polityka vshanuvannia pamiaty zherty henotsydiv ta masovykh ubyvstv»*, Rivne, 19–20 travnia 2016 r. Accessed December 15, 2017. http://mnemonika.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/Myhalchuk_R.pdf.

Mykhalchuk, Roman. «Poriatunok volynskykh yevreiv pid chas Holokostu (na prykladi mistechka Mizoch)». *Aktualni pytannia ukrainskoi ta vsesvitnoi istorii: mynule i suchasnist: materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, Rivne, 25 zhovtnia 2022 r. Lviv–Torun: Liha-Pres, 2022.

Mykhalchuk, Roman. «Poriatunok yevreiv v Mizochi pid chas Holokostu u svidchenniakh zherty: videodzherela Instytutu vizualnoi istorii ta osvity fondu Shoa universytetu Pivdennoi Kalifornii v SSHa». *Pamiat*

netlinna: *Holokost na terenakh nashoho kraiu. Naukovyi zbirnyk «Velyka Volyn»* 62 (2021): 226–238.

Mykhalchuk, Roman. «Stanovyshche yevreiv v Mizotskomu hetto». *Zaporizhzhia Historical Review* 6(58) (2022): 209–229.

Mykhalchuk, Roman. «Trahediiia mizotskykh yevreiv v konteksti Holokostu na Rivnenshchyni». *Slovianskyi visnyk: zb. nauk. pr. Rivnenskoho in-tu slovianoznavstva Kyiv. slavistychnoho un-tu* 11, seriia «Istorychni ta politychni nauky» (2011): 96–100.

Mykhalchuk, Roman. «Trauma Holokostu u svidchenniakh zhertv». *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii: zb. nauk. pr. Rivn. derzh. humanit. un-tu* 34 (2022): 62–68.

Mykhalchuk, Roman. «Videosvidchennia Pravednytsi narodiv svitu Marii Mosiichuk yak dzherelo vyvchennia Katastrofy ta mistsevoi istorii». *Holokost i suchasnist* 2(10) (2011): 97–165.

Mykhalchuk, Roman. «Zasluzheno zhyttiam». *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu* 7 (2009): 76–84.

Mykhalchuk, Roman, and Petro Dolhanov. «“Ievreiu, my tebe zdamo, nam potriben tvii odiah”»: pohrabuvannia yevreiv Mizocha pid chas Holokostu». *Ukraina Moderna* 34 (2023): 166–221.

Pastushenko, Tetiana. «Metod usnoi istorii ta usnoistorychni doslidzhennia v Ukraini». *Istoriia Ukrainy* 17–18 (657–658) (2010): 10–15.

USC Shoah Foundation. *Visual History Archive*. Accessed September 20, 2023. <http://vhaonline.usc.edu/biosearch/bioSearch.aspx>.

Archives

USC Shoah Foundation Institute Visual History Archive (USC SFI VHA). Testimony № 7722, 17845, 18572, 20499, 35066, 37515, 38193, 38507, 38537, 38542, 38669, 44509, 46431, 47229, 49034, 52998.